

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2009

1 ■ Marts

Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914. Tidsskriftet indeholder artikler, debatiindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af cand.mag., ph.d.-stipendiat Mette Tapdrup Mortensen, Dansk Center for Byhistorie, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, Ndr. Ringgade 1, 8000 Århus C. Tlf. 89 42 19 42, e-mail hismem@hum.au.dk; ph.d. Thomas Lyngby, museumsinspektør på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 3400 Hillerød, tlf. 48 26 04 39, e-mail thomas.lyngby@frederiksborgmuseet.dk; cand.phil. Henrik Gjøde Nielsen, museumsinspektør ved Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum, postbox 31, 9370 Hals, tlf. 99 31 74 50, e-mail hgn-kultur@aalborg.dk.

Indsendelse af manuskripter

Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en faglig relevant bedømmer fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

Manuskripter sendes til Mette Tapdrup Mortensen og Thomas Lyngby.

Bøger til anmeldelse sendes til Henrik Gjøde Nielsen.

Abonnement koster 225 kr. årligt for fire numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk, samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Landsarkivet for Sjælland m.v., postbox 661, Jagtvej 10, 2220 København N, tlf. 35 24 82 00, e-mail bogekspeditionen@christensen.mail.dk.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2009. Hefte 1. S. 1-80.

Forsidebilledet: Franz Liszt ved en koncert i Berlin 1841-42. Märkisches Museum, Berlin.

Da Franz Liszt kom til byen

Musik og revolution i København år 1841

Peter E. Nissen

Fortid og Nutid, marts 2009, s. 3-22.

Franz Liszts koncerter i København sommeren 1841 var med til at fremelske en ny koncertkultur i Danmark. Koncerterne blev sat ind i en revolutionær sammenhæng, og samtidens danske presse eksperimenterede med anmeldergenren for at bruge Liszts koncerter til at fremme en moderne demokratisk udvikling. Gennem en analyse af modtagelsen af Liszt påvises det, hvordan hans besøg tjente til at udvikle en moderne international musikkritik i landet. Det bliver tydeligt, hvordan datidens anmeldere skeler til udenlandske erfaringer for at orientere sig.

Peter E. Nissen, f. 1976, mag.art. i musikvidenskab fra Københavns Universitet (2005). Forskningsbibliotekar og leder af musikafdelingen på Syddansk Universitetsbibliotek. Har tidligere været ansat som forskningsassistent på Dansk Folkemindesamling.

Situationen i København i årene omkring 1840 var kendetegnet ved kampe mellem monarken og statsmagten på den ene side og demokratisk-liberale på den anden side. Nye danske aviser og magasiner fik en væsentlig plads i kampen for demokratiske reformer. De fungerede som samlingspunkt og oplevede i disse år en opblomstring. Desuden var journalistiske begavelser som Carl Ploug og Meir A. Goldschmidt med til at skabe en kritisk presse, som blev banebrydende for fremtiden. Med en stærk censur måtte bladene være kreative i deres kritik af statsmagten. Den skulle være der uden at være for tydelig.¹

I juli 1841 besøgte den fransk-ungarske klavervirtuos og komponist Franz Liszt København. Det var første og eneste gang Liszt besøgte Skandinavien. Han havde rejst Europa rundt siden 1839 på travle og hektiske koncerttur-

née. Han var begyndt i Østrig-Ungarn og havde med tiden bevæget sig nordpå. Der udviklede sig folkefester og en idoldyrkelse omkring hans koncerter, hvor han kom frem. I København fik Liszt også en usædvanlig opmærksomhed, hvilket har haft med den politiske situation at gøre.

I det følgende vil jeg se på modtagelsen af Franz Liszt i danske blade. Det er desuden en historie om, hvordan den moderne musikkritik som genre udvikler sig i den danske presse i disse år.

Situationen i musiklivet omkring 1840

Musiklivet i København var i tiden omkring Liszts besøg organiseret omkring hoffet og i private klubber og hjem. Mulighederne for afholdelse af koncerter var ikke mange, da byen var præget af mang-

lende udvidelsesmuligheder på grund af voldene, som først blev revet ned i 1857.² Koncerterne var eksklusive, dels fordi de fleste koncerter kun var halvoffentlige, dels fordi kun et fåtal af indbyggerne havde råd til at gå til koncerter.³ Det Kongelige Teater suppleret af Hofteatret var den dominerende musikinstitution og musikalsk samlingssted for hoffet og byens borgerskab.⁴

På Det Kongelige Teater blev der opført operaer og syngespil i overensstemmelse med tidens smag. Desuden blev der arrangeret koncerter, hvor bla. virtuoser fik mulighed for at vise deres kunnen og dermed opretholde en karriere som selvstændige musikere. De optrådte især i forbindelse med mellemaktsmusik, hvilket var i god overensstemmelse med øvrig europæisk praksis.⁵

Kongehuset arrangerede hofkoncerter, hvor tidens førende udenlandske og lokale musikere afholdt koncerter for et særligt udvalgt publikum, som havde en tilknytning til hoffet. Hofteatret blev benyttet, når der blev opført større forestillinger og operaer. Musikkens primære funktion var her at være underholdende indslag og dermed samlingspunkt for hofkulturen. Særligt kong Christian 8. og dronning Caroline Amalie skulle have dyrket hofkoncerter i højere grad i forhold til hidtidig praksis – ofte med over 200 deltagere.⁶ Ved disse koncerter optrådte virtuoser, der blev vurderet, før de fik tilladelse til at optræde for et større publikum i Det Kongelige Teater. Denne hofkoncertkultur lagde sig op ad udenlandsk praksis.⁷

Blandt byens musikinteresserede borgere var der en gruppe, som havde særlige ambitioner. I kraft af deres uddannelse, ledende rolle i borgerskabet og viden omkring fagspecifikke forhold var

de sig deres særlige mission eller kald bevidst, når det gjaldt at fremme en særlig musikforståelse i byens musikinteresserede borgerskab. Denne forståelse var knyttet til et musikfagligt kendskab og god smag, som den blev defineret i en borgerlig dannelseskultur. På det musikalske område kom det til udtryk i internationalt orienterede musiktidsskrifter. Dette skyldtes et ønske om at styrke en borgerlig identitet i en tid, hvor kongehus og adel var betydeligt svækket, og hvor højt placerede borgere ønskede at overtage ledelsen af landet. Derfor skulle der også være musikanmeldelser i de københavnske aviser og tidsskrifter. Musikanmeldere tilhørte denne gruppe, og de benyttede deres indflydelse til at fremme og værne om en sådan defineret 'god smag'.⁸ Virtuiskoncerterne blev et af de områder, hvor opdelingen af publikum kom tydeligst til udtryk. Det fremgår dog af det følgende, at ikke alle danske anmeldere var lige opmærksomme på de internationale 'spilleregler' for en god og dannet musik-anmeldelse.

Receptionen af Liszt før besøget i 1841

Begyndelsen til Franz Liszts indflydelse i dansk musikliv var knyttet til musikvirtuosernes indtog i landet i begyndelsen af det 19. århundrede.⁹ Som det gjaldt for de øvrige virtuoser var også Liszt godt læsestof i bladene, og myter blev dannet omkring ham i blade og aviser.¹⁰

I årene før Liszts besøg blev han omtalt i bladene – typisk i notitser i forbindelse med de mange turnerende musikvirtuoser. Københavns eneste daværende tidsskrift med musikkritik *Portefeuillen* blev påbegyndt af Tivolis grundlægger

Georg Carstensen i 1839. Det afløstes af *Figaro* i 1841. Formålet med disse tidsskrifter var efter fransk forbillede at orientere det hjemlige kunstinteressede publikum om aktuelt kunst- og kulturstof (ikke mindst fra Frankrig) på dansk. Den frankofile Carstensen udnyttede tidens interesse for fransk kultur i hovedsagen til at indføre 'franske moder'.¹¹ I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at virtuosernes koncerter i begyndelsen optrådte i *Portefeullen* under overskriften "*Theater-Feuilleton*" (senere kommer rubrikken dog til at hedde "*Theater og Musik*") og ikke under "*Litteratur og Kunst*", hvor større musikværker af fx den danske komponist J.P.E. Hartmann blev omtalt. I overensstemmelse med gængs opfattelse af virtuoskulturen blev der skabt et skel mellem virtuosernes musik(kultur), som blev placeret i en opvisningskultur (i teatret), i modsætning til en koncertkultur med værker i centrum. Dette afspejles også generelt i hele periodens anmeldelser (både i Danmark og det øvrige Europa), hvor der for virtuosernes vedkommende tydeligvis blev fokuseret mere på musikeren end dennes musik.¹²

De berømte virtuosers rejseforløb og formodede rejseplaner blev beskrevet i notitser i bladene, hvis oplysninger var hentet fra udenlandske (især franske) blade. Dermed kunne det danske publikum lettere følge med i virtuosernes færden. Den danske musikverden var i særlig grad interesseret i, om og hvornår berømthederne ville aflægge besøg i landet. I forbindelse med en omtale af en koncert med den dansk-tyske klaver-virtuos (Heinrich) Rudolf Willmers i 1839 i København stod der i en notits i *Portefeullen*: "*Mange af vore Dilletanti have vistnok glædet sig ved Rygtet om,*

at den berømte Thalberg agtede at gjæste Kjøbenhavn. At dette idetmindste ikke for det første vil gaae i Opfyldelse, vide vi fra sikre Kilder. Til Erstatning herfor vil vor musikalske Verden om kort Tid have Leilighed til at beundre en dansk Pianist, hvis Navn inden faa Aar, efter al Sandsynlighed vil blive nævnet ved Siden af en Thalberg's, Liszt's, Chopin's."¹³

Set ud fra denne omtale ser det ud som om, Liszt er blevet betragtet som en af flere store virtuoser, der som forbillede skabte respekt omkring sig. En bekræftelse af dette er en oversat anekdote fra det førende franske musiktidsskrift *Gazette musicale* om Liszt, der under et besøg i en mindre by overraskede en pianist ved en koncert, da pianisten forsøgte at spille hans værker.¹⁴ Denne historie viser, at både bladets franske kilder og bladet selv var med til at bekræfte Liszts internationale status på dansk grund.

En virtuos skulle dog både præsentere og sælge sig selv, og samtidig give udtryk for seriøsitet. Det var ikke let. I anmeldelsen af Rudolf Willmers' førortalte koncert fremgår det, at der var et ringe fremmøde og en skepsis blandt publikum i forhold til opreklamerede virtuoser.¹⁵

Franz Liszts besøg i 1841

Liszt var blevet inviteret til at deltage i Hamborgs tredje musikfest den 4.-8. juli 1841. Han spillede en koncert i byen den 9. juli og rejste over Kiel (koncert den 13. juli) til København, hvor han tilbragte 12 dage (den 14.-26. juli). Endelig gav han endnu en koncert i Kiel på vejen tilbage til Tyskland (den 27. juli). Meget tyder på, at det var Liszts eget initiativ at tage til Kiel og København. Han lavede ofte spontane rejseplaner og ændrede dem konstant, da han kun havde sig selv at

tage hensyn til.¹⁶ Dette bekræftes af, at hans besøg ikke på et tidligere tidspunkt stod omtalt i de danske medier. Den første notits synes at være i *Figaro* kun tre dage før ankomsten: "*P.S. I dette Øieblik erfarer jeg af et Privatbrev fra Hamborg, at den berømte Pianist Liszt vil indtræffe i Kjøbenhavn næstkommande Torsdag den 15de Juli, for, et Par Dage efter sin Ankomst, at give nogle Concerter; den første alene, de følgende med Assistance af Orchester, osv...*".¹⁷ Det syntes heller ikke at have været planlagt hverken før eller under opholdet, hvor mange koncerter Liszt præcist ville give, da aviserne gav modstridende oplysninger.¹⁸

I København spillede Liszt allerede dagen efter sin ankomst (den 15. juli) for kong Christian 8. Ifølge Liszts egne breve og andres beskrivelser var opholdet i København præget af social omgang med de toneangivende personer og kunstnere i landet. J.P.E. Hartmann, som Liszt foruden H.C. Andersen havde mødt i Hamborg til musikfesten, inviterede Liszt til privat sammenkomst i hjemmet. Hartmann var blevet introduceret for Liszt gennem komponisten Heinrich Marschner i Hamborg, og Liszt fulgtes med Hartmann og Andersen på rejsen mod København. Liszt mødte senere Andersen flere gange i forbindelse med deres rejser i Europa.¹⁹ Derudover stiftede han bekendtskab med en anden af byens kendteste musikere C.E.F. Weyse og den fremtrædende liberale politiker Orla Lehmann, som arbejdede aktivt for demokratiske reformer i riget, og som var stærkt involveret i avisen *Fædrelandet*.²⁰

Ud over hvad vi kan læse i Liszts egne breve, kan hans senere planer om at vende tilbage være et bevis på, at han

nød opholdet i Danmark. I den danske presse var der rygter om, at Liszt ville komme igen året efter.²¹ Det kom dog ikke til at ske. Af et af Liszts senere breve fremgår det, at han havde planlagt endnu en rejse til Skandinavien i sommeren 1844, men det blev aldrig til noget. Han ændrede sine planer og rejste i stedet for til Sydeuropa.²²

Pressens foromtale i forbindelse med besøget

Set ud fra de københavnske avisers foromtale var Liszt et velkendt navn i Danmark i 1841. *Berlingske Tidende* skrev: "*Det vil være overflødigt at sige Noget til Anbefaling for denne verdensberømte Kunstner*".²³ Noget lignende skrev *Fædrelandet*, og heri får man et indtryk af, hvorfra kendskabet stammede: "*Med Hensyn hertil skulle vi meddele et Vidensbyrd om ham af en Autoritet, som Ingen vil kunne negte Prædicatet god, nemlig Berlioz, der i en Correspondentartikel i 'Neue Zeitschrift für Musik' Nr. 48 giver følgende Beretning om en Concert af Liszt i Conversatorium i Paris...*". Avisen var dog samtidig nervøs for, at Liszt ikke skulle få den opmærksomhed, han fortjente: "*Han besidder europæisk Berømmelse og behøver altsaa hos det konstforstandige Publicum ikke nogen Anbefaling...*".²⁴

I lyset af denne omtale tyder det på, at kendskabet til Liszt på dette tidspunkt fortrinsvist har gjort sig gældende hos "*det konsistorstandige Publicum*", idet avisens kilder var udenlandske. Avisen appellerede derfor til dette publikums smag og ønske om at være med på den internationale mode.

At Liszt måske ikke havde været så kendt uden for det musikinteresserede

publikum bekræftes af, at *Berlingske Tidende* en uge efter Liszts første koncert bragte en længere oversat biografisk artikel fra *Conversationslexicon der Gegenwart* (fra 1840).²⁵ Desuden var teatret kun halvt fuld til den første koncert.²⁶ Dette stemmer overens med publikums forhold til Willmers og øvrige virtuoser, som havde givet koncerter tidligere (se ovenfor s. 5).

Fig. 1. Daguerreotypi af Franz Liszt omkring år 1841. Billedet viser den karismatiske fremtoning hos den unge selvbevidste kunstner. Hulton Archive, London.

Omkring Liszts besøg havde *Figaro* en mere dybdegående artikel. Artiklen består primært af en historisk redegørelse for Europas førende klaverkomponister og -virtuoser fra Muzio Clementi til Liszt. Heri inddeles de efter 'idemæssige skoler' i epoker. Artiklen indledes: "*Ligesom der i Historien gives enkelte Epocher, hvor Verden hviler i en almindelig Fred, hvor Nationerne aande frit og sunde sig efter Kampen, medens de som en eneste stor Individualitet, i deres Indre undfange nye Ideer – saaledes see*

vi ethvert fremragende Talent og navnlig den store Kunstner, trække sig tilbage fra Verden for en Tid, og i et stille Liv søge den nødvendige Hvile, for sin rastløse Aand. Han søger Hvile, og finder den for Øieblikket; men snart begynder det at gjære i hans Indre, Aanden, som ikke mere er i Conflikt med Yderverdenen, tager da sin eiendommelige, naturlige Retning, Ideen fødes, af den begeistres han, paa den ere alle hans Tanker rettede, i den lever, røres og er han. Kunsten udvikler sig langsomt, den mindste forandring, det ubetydeligste Skridt fremad, gjør Epoche".²⁷ Fremstillingen er udtryk for en historiefilosofisk æstetik, hvor de kunstneriske epoker opstår i en historisk udviklingsproces i overensstemmelse med den geniale kunstners behov for at skabe nyt og "Yderverdenens" henholdsvis modtagende eller frastødende reception. Denne æstetik ligger til grund for artiklens forståelse af Liszt – ikke mindst hans ophold i Schweiz i tilbagetrukkethed (1835-37) forstås som en sådan hvileperiode.

Den væsentligste årsag til Liszts rejse til Schweiz udelades i artiklen; han var flygtet med sin elskerinde Marie d'Agoult og dermed fra den følgende skandale i Paris.²⁸ I stedet gør artiklen i *Figaro* Liszts "*Harme*" over konkurrenten Thalbergs succes i Paris og dermed Liszts 'åndelige afklaring' til årsag for hans tilbagevenden. Forfatteren påpeger den formmæssige fornyelse, der gav sig udtryk i hans klaverstykker samlet i værkerne *L'Années de pèlerinage*, som et eksempel på denne nye afklaring eller stil: "*Liszt har udført de af ham opfundne Former i et ouvrage immense, som endnu ikke er trykt, og hvoraf hver Deel vil udgjøre 12 til 1500 [sic] Sider. Han betitler det: 'Vandrings Aarene'; 'Figaro'*

har allerede omtalt og udførlig beskrevet det i 3die Hefte. Maaskee man, naar det udkommer, vil sige, at Componisten mere har havt Orchestret end selve Pianoet for Øie; men efter vor Mening, er en saadan Indvending mere Roes end Daddel for ham".²⁹ Der er altså i artiklen en åbenhed over for og fremhævelse af Liszts tilsyneladende ønske om at danne ny 'skole', selvom den er grænseoverskridende. Desuden sættes Liszt i forbindelse med en større historisk udvikling og fremstilles som redskab til noget større. I det hele taget sætter artiklen Liszt i et meget positivt lys, også i forhold til samtidens øvrige virtuoser, netop fordi han formår at danne et nyt udtryk.

Artiklens forfatter havde været godt orienteret om Liszts liv og ikke mindst fortolkningen af det. Forfatteren var muligvis Carstensen, der i sin fremstilling støtter sig til udenlandske kritikere, og henviser til den toneangivende franske musikkritiker François-Joseph Fétis' afhandling: *Traité élémentaire de musique*. Carstensen havde rejst rundt i Europas storbyer (ikke mindst Paris) og var dermed godt orienteret om, hvad der foregik. Hans universitetsstudier havde desuden givet ham ballast til at kunne sætte Liszt ind i et større filosofisk perspektiv.³⁰ Man fornemmer en tydelig fransk påvirkning hos forfatteren, både i henvisningen til Fétis' afhandling og i vurderingen af Liszts såkaldte nye "skole". Der blev ligeledes henvist til fransk kritik i den anden notits i det nævnte 3. hæfte: "Man taler i Paris om et endnu utrykt "ouvrage immense" af Liszt..."³¹

Artiklen har en enestående dybdegående karakter i sin fremstilling af et musikhistorisk fænomen sammenlignet med den øvrige danske kunstkritik på

dette tidspunkt, omend man kan spørge, om forfatteren var nået til konklusionerne på egen hånd. Forfatteren slutter med en forsigtig dom over Liszts *Études d'exécution transcendante*, hvilket står i kontrast til den øvrige klare kritik: "Jeg anfører her blot "Études d'exécution transcendente" som særdeles mærkværdig; og det var især dens nye Form, som fremkaldte min Indledning. Men jeg vover ikke at bedømme dette Mesterværk Stykke for Stykke. Jeg bemærker blot til Slutningen, at man kun behøver at kaste et Blik derpaa, for at fatte den Overbevisning, at det tilhører Kunstens fuldkomneste Epoche, og at det tillige indeholder de dristigste og smagfuldeste Conceptioner."³²

Liszts program i København

Liszt gav den 17., 21. og 24. juli offentlige solokoncerter på Det Kongelige Teater. Langt de fleste af de opførte værker var transskriptioner og bearbejdelser af kendte værker, især fra operaer: Programmet ifølge *Fædrelandet* den 16.7.: "I Morgen Løverdagen 17/7.: Det kongelige Theater: Concert af Frants Liszt. Ouverture til "Wilhelm Tell" (Rossini) arrangeret for Pianoforte af Liszt. Aandelige Sange (Bæethoven). Das Ständchen, Schubert, arrangeret af Liszt. Phantasie over et Thema af "Robert le Diable", Liszt. Opfordring til Dands (Weber) arrangeret af Liszt. Galop Chromatique, Liszt (Kl. 7)".

20.7.: "Imorgen Onsdagen den 21de Juli: Det Kongelige Teater: Concert af Frants Liszt. Concertstück (Weber). Phantasie over Motiver af "La Sonnambula". Ungarsk March. Tarantelle af Rossinis Soirées musicales. Mazurka af Chopin. Polacca af "Puritanerne". Hexameron,

Bravour-Variationer over et Thema af "Puritani": 1. Var. (Thalberg), 2. Var. (Liszt), 3. Var. (Herz), 4. Var. (Paxis) [sic³³], Introduction og Finale (Liszt), Kl. 7½."

23.7.: "Imorgen: Det kongelige Theater: Tredie og sidste Concert af Frants Liszt: Scherzo, Orage (Stormen) og Finale af Beethovens store Sinfonie pastorale. Reminiscences de la Sonnambule, Duet for Pianoforte og Violin, udføres af Dhrr Fr. Prume og F. Liszt. Cavatine af "Robert af Normandiet": Graces, Graces. Valse-Infernal, Phantasie over Themaer af "Robert af Normandiet". Improvisation over opgivne Themaer (Motiveerne hertil ønskes paa Noder og henlægges i en Vase, som forefindes hos Billetcassieren ved Indgangen), Kl. 7½."

Dette repertoire var et typisk valg fra Liszts side, det var de sikre succesnumre, som han også spillede i de øvrige lande.³⁴ Første koncert sluttede med dagens eneste helt originale værk af komponisten, *Galop Chromatique*, der også blev brugt som ekstranummer til de to øvrige koncerter. Dette stykke blev ofte brugt som slutnummer til koncerterne og var meget værdsat af publikum, hvor Liszt spillede. Anden koncert var en blanding af bearbejdede og originale musikstykker. Som afslutning på tredje koncert improviserede han over opgivne temaer fra publikum, og som ekstranummer gav han ud over *Galop Chromatique* sin transskription af Franz Schuberts kendte lied *Erlkönig*.³⁵ Ud fra programvalget er det tydeligt, at musiknumrene blev sammensat ud fra et populært aspekt – originale og ukendte pianoværker fylder mindst. Det tyder på, at Liszt havde satset på den brede smag med kendte temaer, som folk kendte fra operaen, og at han havde taget udgangspunkt i den

typiske virtuoskoncert med dens mange fantasier, bravourstykker og lignende ud fra temaer fra berømte mesterværker.³⁶ Han havde ikke sat sig på musikelitens side, og dermed gjorde han sig sårbar for deres kritik. Alle koncerterne fulgte programmæssigt en skabelon, som lagde op til en publikumssucces: efter en festlig indledning fulgte et mere roligt program (som dog udgjorde den mindste del af koncerterne), og koncerten afsluttedes med bravourstykker, hvor Liszts evner som virtuos blev demonstreret til fulde. Dette kommer også til udtryk i en af anmeldelserne, som giver et godt indtryk af stemningen: "Efter Udførelsen af det første No lød et stormende Bifald, der forøgedes ved hvert følgende..."³⁷

Det er tydeligt, at det performative og ikke værkerne stod centralt i koncerterne, og anmeldelserne bekræfter også dette ved at fokusere på personligheden frem for musikken. Hertil kommer, at Liszt som virtuos sandsynligvis spillede sine egne værker frit i forhold til de trykte udgaver. Endelig havde Liszt ved den sidste koncert givet plads til et lokalt indslag og tilpasset sig lokal skik ved at give publikum mulighed for at ønske temaer; så var han sikker på, at der var kendte elementer i improvisationerne, hvilket styrkede en lokal folkelig opbakning. Dette gik igen ved Liszts koncerter rundt i Europa.³⁸

Pressens vurdering

I samtlige beskrivelser af koncerterne står det klart, at de var en stor publikumssucces, som øgedes for hver koncert. Flere dagblade, inklusive de store provinsielle, brugte usædvanlig meget plads på koncertbeskrivelserne, som blev ledsaget af biografiske oplysninger;

dermed blev Liszts besøg gjort til en national begivenhed. Anmelderne i de fleste aviser hæftede sig ved publikums begejstring. Ved den første koncert skrev *Fyens Avis* og *Avertissements-Tidende*: "Den verdensberømte Pianist Franz Liszt har gjort Furore i Kbhvn. ved sin Concert i Løverdags. Han fremkaldtes, og Huset drønedes af Bifald. Fra alle Kanter tilkastedes ham af Damerne Bouquetter og Krands, en Udmærkelse, som denne geniale Kunstner er den første, der har nydt i Kbhvn."³⁹ *Aarhuus Stifts-Tidende* supplerede: "Endnu paa Gaden hilsendes han med Jubel af en talrig Skare, der fulgte ham til hans Bopæl".⁴⁰ Århus-avisen var dog lidt kritisk over for den overvældende begejstring, men det forandrede dog ikke det indtryk, at Liszts koncerter skabte stor begejstring hos både tilhørere og anmeldere.⁴¹ Det samme var *Cor-saren*, men det synes mere af pligt, da

tidsskriftet netop var populært på grund af den satiriske tone: "*I dette Øieblik erfare vi, at der til Publicums Bekvemmelighed er henkjøbt 27 Læs Blomster til Liszt's næste Concert, hvorhos vi tillige erfare, at Hr. Liszt har bestilt sig en stor Paraply hos Hr. Nabrin, for at kunne staa i den skønne Regn uden at komme til Skade derved*".⁴² Det fremgår også af komponisten Weysses breve, hvor populære koncerterne var: "Forrige Onsdag har han [Liszt] givet sin sidste Concert, hvortil det halve af Roeskilde havde indfundet sig; som Følge af denne Begivenhed begyndte Disciplenes Ferier een Dag tidliger".⁴³ Endelig skrev Dagen ved en senere lejlighed i forbindelse med dyrkelsen af Orla Lehmann: "Alt er nu saaledes Lehmannsk, ligesom vi tidligere have haft Kager, der opkaldtes efter Thorvaldsen, Fru Heiberg, Prume, Liszt o. Fl."⁴⁴

Fig. 2. Franz Liszt ved en koncert i Berlin, 1841-42. Også i de efterfølgende koncerter i Berlin opstod der en hysterisk tumult omkring Lisztz koncerter. Kobberstik til bogen *Berlin, wie es ist und – trinkt*, 1842. Märkisches Museum, Berlin.

Det tyder på, at Liszt var blevet taget til hjerte af borgerne og blev en del af en større popularitetsbølge, som blev afspejlet i det kommercielle liv. Det at lave kommercielle produkter i forbindelse med Liszts besøg (i nutiden såkaldt 'merchandise') var et internationalt fænomen, som fulgte med på Liszts turnéer. Musikforskeren Lawrence Kramer ser det som et udtryk for en begyndende massekoncertkultur, hvor en masseproduceret souvenir skabte en acceptabel forbindelse mellem det ellers uopnåelige idol og hans fans.⁴⁵

Anmelderne betonedede det nye og anderledes i koncerternes rammer. Koncertarten var usædvanlig ved at være en ren soloklaverkoncert: *"Kunstneren udførte sine fem Musiknumere uden Assistance af Orchester, men dette var ogsaa overflødig, thi hans Spil forekom ofte, ligesom man hørte et heelt Orchester. Hans Instrument ... var placeret tværs over Midten af Orchestret i Høide med Scenen og saaledes saa at sige næsten midt iblandt Tilhørerne."* Berlingske Tidendes anmelder fortsatte i anmeldelsen med at skrive: *"Det er iøvrigt ikke muligt at beskrive hans Spil, det maa høres og, vi tør sige det, tillige sees; vi ville derfor raade enhver Kunstelsker, hvem det er muligt, at bivaane den næste Concert..."*⁴⁶ Det er bemærkelsesværdigt, hvordan koncertarten havde været medvirkende til at begejstre skribenten og alligevel få ham til at skrive tidligere i anmeldelsen: *"Man henreves ved hans Spil af Beundring og Forbauselse, men det var ikke den sædvanlige Beundring over mekanisk Færdighed; det var det Aandrige, det Geniale, der udtalte sig i en høist original Færdighed, som greb alle Tilstedeværende."* Aarhuus Stifts-Tidendes anmelder blev ligeledes grebet

af rammerne, hvor Liszt sad i dunkel belysning og en atmosfære af uklar forventning blev opbygget.⁴⁷ Desuden hæftedes der i denne anmeldelse ved Liszts udseende og fysiske fremtoning og det stormende bifald.

Georg Carstensen havde også fundet det bemærkelsesværdigt og grænseoverskridende, at Liszt gav rene solokoncerter. Han var dog forberedt, idet han allerede påpegede dette overraskende fænomen ved Liszts koncerter i en notits i *Portefeuillen* i maj 1841.⁴⁸ Desuden gjorde det medbragte franske Erard-instrument koncerterne til noget særligt. Liszt foretrak Erard-flygler til koncerterne og fik flere leveret rundt omkring i Europa.⁴⁹ København var ingen undtagelse, og for det danske publikum var denne flygeltypes konstruktion noget nyt. Liszts koncerter var medvirkende til udviklingen af det moderne pianoforte blandt danske klaverbyggere, da hans og efterfølgende pianisters spilleteknik var for voldsom for de ældre instrumenter.⁵⁰

Fædrelandets anmeldelser afveg fra de øvrige aviser og vel også fra det, som normalt bliver regnet for en musikanmeldelse. Avisens anmelder (sandsynligvis den kunstnerisk interesserede redaktør Carl Ploug) kædede fra første koncert Liszt sammen med det aktuelle politiske klima. Derfor blev Liszts funktion meget vigtigere end hans musik. Det bekræftes af, at den tredje koncert ikke blev anmeldt. Anmelderen henvender sig til kenderne, dels ved at henvise til Berlioz' kritik af Liszt i *Neue Zeitschrift für Musik* (se citat ovenfor s. 6) og dels gennem den videre monolog: *"Ved en Konstner, som alt i en Række af Aar har hævdet den af de kompetenteste Autoriteter anerkjendte og af de mest dannede og forvænte Stæders tusindtunge Jubel*

bekræftede Hæder, at være en af vor Tids største Virtuoser – om ikke den største af alle – kan der fornuftigvis ikke være Tale om, at denne Dom kunde enten stadfæstes eller underkjendes af Kjøbenhavn. Ingen kan have os mistænkt for, at vi skulde prædike den blinde Autoritetsstro, – tvertimod jo mere selvstændigt Enhver dømmer, desto bedre ... Dommen skal afgjøre – ikke om Liszt er en genial og phantasirig Tonekonstner, men om de Dømmende, om Københavnerne kunne forstaae ham.”⁵¹ Hermed lagde anmelderen sig direkte i forlængelse af den foregående omtale (den 15.7.), hvor Liszts besøg ikke længere primært kom til at handle om musikken og kunsten, men snarere om den københavnske musikelites ståsted i forhold til Liszt. Han henvender sig direkte til dem: “Vi sidde nemlig alle i denne som i flere Henseender til op over Ørerne i visse Kategorier der er smaa og snevre, som vort Land og alle vore Forhold, – det kan nu engang ikke være andet, det maae vi finde os i. Spørgsmaalet er kun, om visse Kategorier for os ere en blød Lænestol i en varm Kakkelvins-krog, eller om vi føle os deri som i et Fængsel, for snævert til Aandens længselsfulde ahnelsesrige Higen. Er det sidste tilfældet, da ville vi føle os opløftede og udvidede, naar en mægtig og dristig Aand, der staaer udenfor eller over vore Kategorier, bryder disse, og saaledes aabner os en viid Udsigt ind i frie og lyse Regioner hiinsides vor vante kreds; i modsat Fald betragte vi det som et Indbrud, der kan være udført med Mesterhaand, men dog er et Fredsbrud, et fredsforstyrrende Knæk i det System, hvori vor Magelighed har fundet sit Comfort. Vi tale naturligvis ikke om dem, for hvem “O, du lieber Augustin” og “Skære skære Havre” er Typpus paa

god Musik, men om Folk med en meget respectabel musikalsk Livsanskuelse – der muligen endog i al sin Børnerthed staaer Centrum nærmere, end Liszt i al sin Genialitet og centrifugale Svingkraft, – vi tale altsaa om Folk, der ere ‘gode Borgere og gode Musikanter’, men hvis Phantasi er for doven, og hvis Aand ikke er bevægelig nok til at kunne gaae ud af sig selv og ind paa et dem fremmed Gebet”. Liszt bliver en repræsentant for noget positivt udefrakommende, som den borgerlige elite burde tage til sig (omend det antydes, at Liszt måske ikke selv er klar over det). Hvilken åndskraft er det så, Liszt repræsenterer? Det svares der på i det følgende med svulstig retorik: “Det, der mangler dem, det er Mod, Mod til at styrte sig ind i hiint nye Element. De troe ikkø paa deres egen Muskelkraft, de er bange for at drukne, – det er Selvo-pholdelsesdriften, der kyser dem tilbage fra at hengive sig til en Magt, som truer med at opsluge dem. En saadan Magt er Liszt – han er over deres Kategorier, han er en Oprører mod det hele gode, gamle, orthodoxe system ... Han er en Magyarer, en Ætling af hiins stolte ridderlige, vilde, tappre Slægt af Heroer ... han er fra Barn af opdraget i Frankrig, en elev af den romantiske Skole, en Ven af Lamennais og George Sand, Revolutionens ætbaarne Barn ... Han er Tidens udtrykte Billede. Hans Fingre ere lutter Dampmaskiner og Jernbaner – et Herredømme over Formen, en Hurtighed og Energi i den materielle Udvikling, hvorom ingen tidligere Tid har drømt – en hundredarmet Briareus, et heelt Orchester ... Den der forstaaer Liszt forstaaer ogsaa, hvorfor og hvorledes de stormede Bastillen ... Han kæmpede med Revolutionens store Hydra, der larmede og hulkede, og skreg i vilden Sky, og ind i hvis brede, hvidtaandede Gab han strak-

te sin Haand, – han kæmpede og seirede. For at tilintetgjøre den? O nei! For ordnet og befæstet at sætte den paa Verdens Throne!” Sådan slutter den usædvanligt lange anmeldelse. Det fremgår tydeligt at anmelderen har et politisk ærinde, og Liszts besøg bruges som en anledning til at bringe det frem. Det politisk revolutionære står i centrum for anmeldelsen, men den kædes også sammen med filosofiske og kulturelle strømninger, blandt andet med henvisning til den fransk-romantiske skole og til *“den materielle Udvikling”*. Liszt beskrives som en forårsbebuder højt hævet over disse sløve ’hvilere’ som endnu ikke er grebet af *“Verdensdialektikens Malstrøm”*. Disse begreber er filosofiske, og det er tydeligt, at anmelderen drager kunstneren Liszts præstationer ind i en politisk hermeneutik som ligger tæt op ad en historiefilosofisk forståelse (fx Hegels). Han kritiserer desuden de intellektuelle for ikke at have erkendt den historiske udvikling, som Liszt skulle repræsentere. Liszts musikpræstation er nemlig en del af en overpersonlig ’verdensudvikling’. I sidste omtale af Liszts besøg var anmelderen optimistisk i spørgsmålet om, hvorvidt danskerne havde ’forstået’ Liszt rigtigt og taget dette budskab til sig. Dette skal føre til både politiske og kulturelle forandringer, for: *“Vi Danske føle os altsaa i vore Kategorier som i et Fængsel for snevert til Aandens længselsfulde anelsesrige Higen”*. Tidens fylde er opnået gennem en udvalgt befrier som bør hilses *“med frimodig Glæde og freidigt Sind.”* Han slutter dog lidt tvivlende med at erkende at det måske kun er på enkelte områder at disse ord passer på Liszt.⁵² Det tyder på, at anmelderen denne gang holdt sig lidt mere tilbage med at knytte det nye revolutionære ensidigt til Liszt, men det

er stadig klart, at Liszt blev brugt til at være og ansås for at være en banebryder til en ny friere tid.

Det er spørgsmålet, om de fleste koncertgæster delte denne opfattelse af Liszts præstation med *Fædrelandets* anmelder. H.C. Andersen bakkede dog *Fædrelandet* op. I forbindelse med overværelsen af en af Liszts koncerter i Hamborg skrev han: *“Vor Tids Orpheus har ladet Tonerne bruse gennem Maskinernes store Verdens-By, og man fandt og erkjendte, som en Kjøbenhavner har sagt, “hans Fingre ere lutter Jernbaner og Dampmaskiner,” hans Genius endnu mægtigere til at drage Verdensaanderne sammen, end alle Jernbaner om Jorden.”*⁵³ Aalborg Stifts-Tidende tog direkte afstand fra den: *“selv ‘Fædrelandet’ gaaer en sand enthusiastisk Bersærker gang, som imidlertid ikke lader den glemme i sit Udbrud at indblande Politik og den franske Revolution, der ikke synes os at have synderligt at bestille med Liszt’s Kunstner-Virtuositet.”*⁵⁴

I *Figaro*, hvis læsere netop tilhørte målgruppen for *Fædrelandets* appel, blev der gjort nar af anmeldelserne gennem en satirisk fortælling (gemt under pseudonymet Jens Espelund): *“Franz Liszt, min Broder Julius og Jeg”*.⁵⁵ I denne fortælling skildres, hvordan Jens’ halvbroder Julius hysterisk bliver grebet af Liszts musik i forbindelse med virtuosens besøg, selvom han ellers ikke tidligere havde interesseret sig for musik, og *“at om Musik kunde han kun raisonnerer som en Bonde ... Naar jeg forestiller mig, at Julius er Jacobiner og Fanatiker – og for en Sag, som han aldeles ikke forstaaer sig paa, – thi sandt at sige har ‘Ach, du lieber Augustin’ og ‘Skjære, skjære Havre’ hidtil været al den Musik, han har kjendt og interesseret sig for – hvad vil han da,*

hvad er det da, han vil stille sig som Opgave i Politiken" (s. 125 og 132 – de to nævnte sange henviser til *Fædrelandets* artikel som netop distancerede sig fra disse to – se ovenfor s. 12). Julius fremstilles som latterlig, idet han (over) fortolker musikken uden at kende dens væsen. Selvom sympatien ligger hos Jens Espelund, sættes han dog på den anden side i et lidet flatterende lys som den lidt gammeldags selvtilstrækkelige musikliebhaber, der har nok i Beethoven, Kuhlau, Mendelssohn og de andre kendte kunstnere. Han bliver angrebet af sin broder for at være smålig og åndløs, fordi han ikke vil anerkende Liszt som den revolutionære helt. Selvom denne opfattelse i fortællingen fremstilles komisk, bliver Jens' reserverede og skeptiske holdning dog også stillet i et dårligt lys, da den kædes sammen med hans større profane interesse for raps og smørsalg: "*Nogle Dage efter møder jeg Julius paa Gaden – jeg vilde just været op til ham – han farer hen imod mig, faar mig under Armen og begynder: 'Naa – har Du nu hørt Liszt?' 'Nej, gode Julius! Jeg har været et Par Dage ude paa Landet for at sælge min Raps, og jeg har ogsaa havt travlt med at faae mit Smør solgt -' 'O! Jens! Du er bare Smør – men kom blot henimod hans Straalers Brand! – han er en Straale fra Gud!' 'Kan gjerne være – men om han saa var en Straalemester, saa maatte jeg have solgt mit Smør, førend jeg kunde have Raad til at give sexten Mark for en Parquetbillet.' 'Ha! Der er Kræmmeren!' 'Nei, her er Hr. Liszt Kræmmeren – og han er dyr.'"* Ligeledes slutter historien med at Jens' efter sit smørsalg tager hjem og hygger sig med kendt melodisk musik, mens han glemmer "*Hr. Liszt og Julius og den nyere Verdens dialektiske og musikalske Centrifugalskaber.*" Dermed

får den satiriske historie en dobbelt brod både mod *Fædrelandets* anmelder og borgerskabets musikelskere.

Set i lyset af skuespilleren Christen Rosenkildes (1786-1861) kritik, og det faktum at Rosenkilde var kendt som en dygtig amatørviolinst, kunne beskrivelsen af Jens Espelund være vendt mod ham. Vendt mod *Fædrelandet* tog han i sit læserbrev afstand fra en Hr. F., som han havde diskuteret med. Heri påpeger han at han ikke ville sammenligne Liszt med en kræmmer, med undtagelse af at han synes, at han tager for meget for sine billetter.⁵⁶

Corsaren delte dog, omend i en mere behersket tone, *Fædrelandets* politisering af koncerterne. I en anmeldelse under overskriften "Liszts Marseillaise" skrev anmelderen (sandsynligvis redaktøren Goldschmidt): "*Vi er forsonede med Liszt; vi have tilgivet ham hans dobbelte Theaterpriser, og vi skulde have tilgivet ham fire-, fem- ja tidobbelte, hundrededobbelte; thi han har gjort det Umulige muligt, han har lokket Ild af en Svamp, han har i Kjøbenhavn – høre I? her i Kjøbenhavn – fremkaldt politisk Begeistring. Han havde lovet at ville ved denne, hans sidste Concert improvisere over nogle opgivne Themaer ... Blandt de saaledes valgte var Marseillaisen, hvorimod man hyssede af 'God save the King' ... Og nu spillede Liszt – spillede? Nei! Det var ikke Spil. Han lod os ikke høre Frihedssangen, han var en Trolldmand, han lod os høre, see fornemme en Frihedskamp ... holdt Trolldmanden op at spille, pakkede alle Krigerne, baade de fire Mænd og Despotismens Soldater, baade de Levende og de Saarede og de Døde ind i sit Instrument og modtog som Seierherre den skyldige Tribut. Udtrykket af den Begeistring, han selv havde*

fremkaldt ... Men – om I end klappede i Aar og Dag, det var dog ikke nok til at udtrykke den Taknemmelighed, I bør skyldte ham, fordi han har ladet Eder føle, hvorledes det er at være begejstret ved en Frihedssang”.⁵⁷

Denne anmeldelse står mellem to artikler i samme nummer, som sætter den franske revolution i 1830 i et positivt lys, og derfor er det nærliggende at forstå musikanmeldelsen ud fra det. For både *Fædrelandets* og *Corsarens* anmelder gav Liszts spil associationer til den franske revolution. Ud fra *Fædrelandets* sammenkobling af Liszt med den franske romantik kunne det tyde på, at disse to anmeldere sandsynligvis havde den forudfattede mening, at Liszt var fransk og repræsenterede det franske åndsliv, som på dette tidspunkt var tæt knyttet til revolutionens idealer. Dette havde dog ikke været gennemgående, da *Aalborg Stifts-Tidende* jo tog afstand fra en sådan sammenstilling. Denne sammenkobling skal dog ses i lyset af det politiske klima i Danmark. I den censurerede danske stat var Liszts koncerter med den folkelige appel og popularitet en mulighed for at pirre folket i en ønsket politisk retning. Både *Fædrelandet* og *Corsaren* støttede den franske revolution og enevældens fald i Danmark, og de benyttede lejligheden til at fremme deres anliggende på hver deres måde med de patetiske bidrag.⁵⁸ I en analyse af Liszts modtagelse i Berlin samme år påpeger musikforskeren Dana Gooley, at netop mangel på ytringsfrihed, en svag borgerlig offentlighed samt en lukkethed om sig selv i de adelige og bureaukratiske cirkler skabte grobund for en overdreven stemning og samling omkring større offentlige begivenheder udefra.⁵⁹ Det er nærliggende at se anmeldelserne og begivenhederne omkring

Liszts besøg i København før monarkiets fald i 1849 i samme lys, da nogle af de samme tendenser gjorde sig gældende, og da begge anmeldere påpeger, at der mangler forandring i det satte København. Måske var *Corsaren* dog med tiden blevet skuffet over Liszts manglende evner til at skabe revolution. I en notits 1½ år efter skrev bladet om Liszts succes i Skt. Petersborg på en satirisk måde, hvor det revolutionære ved Liszt druknede i dyrkelsen af Liszts person, og hvor Liszt fremstilledes som passiv og ikke-deltagende i det ‘revolutionære’.⁶⁰ Det er tydeligt at Liszts besøg repræsenterede noget nyt for avisanmelderne. De mest revolutionære af dem inddrog ham i en aktuel kamp for politiske forandringer og en ny tid.

I de hidtil nævnte aviser gik man ikke meget ind i selve den fagmusikalske del af musikken. Der blev mere fokuseret på den folkelige begivenhed, som det musikalske program lagde op til. *Kiøbenhavnspostens* anmelder afveg dog fra de øvrige aviser; den nuancerede musikalske vurdering og perspektivering vidner om, at anmelderen har vidst mere om musik end de øvrige. Der blev kun givet en notits om Liszts første koncerts succes, som så blev uddybet den følgende dag. Måske har avisen først været tilbageholdende med at kommentere den virtuose koncert, da sådanne jo typisk blev betragtet som mindre seriøse, men man har så set sig nødsaget til at bruge væsentlig plads på en seriøs anmeldelse på det store tilløbsstykke.⁶¹ Det ville give god mening i lyset af den ringe opmærksomhed, som virtuoskoncerter hidtil havde fået i avisen.

Avisens anmelder lagde ud med at distancere sig til den øvrige ensidige, næsten hysteriske begejstring for Liszts

musik: "*I Gaarsnummeret have vi alt omtalt den Enthusiasme, hvormed Liszt's første Optrædelse paa vort Theater blev optagen. Huset var forresten ikke fuldt, hvilket man vel tildeels maa tilskrive de dobbelte Priser, og vi kunne ikke andet end i høi Grad billige det, som vi antage for at have holdt Publikum tilbage. Man har nemlig her en temmelig reen Musik-sands, man har en selvstændig Dom, man bøier sig ikke ubetinget selv for et europæisk Renomee, thi Erfaring har før viist, at vi ikke have kunnet underskrive Udlandets Domme, og at vi have maattet sige: 'Det falder ikke i vor Smag!'*"⁶²

Man fornemmer en kritisk distance til en umiddelbar begejstring, som måske har sin rod i den hidtidige skepsis over for virtuoskonserter. Men måske er udtalelsen også en kritisk kommentar til *Fædrelandets* notits den 15.7. i forbindelse med Liszts komme (se ovenfor s. 6). Budskabet synes at være at den lokale smag er god nok, selvom den måtte afvige fra den udenlandske.

Men samtidigt fremhæves Liszts evner forsigtigt positivt; de vurderes i spørgsmålet om skoling; for at bedømme ham ret må man forholde sig til denne nye form for klaverspil, som udover at fremhæve klaveret som selvstændigt instrument er kendetegnet ved en vis ekstravagance og større kraft og fylde i spillet. Liszt havde bevist, at denne usædvanlige spillemåde kunne skabe noget overbevisende.

Anmelderen var altså bevidst om denne nye franske spillemåde som fik sit gennembrud i 1830'erne og placerede Liszt korrekt heri.⁶³ Denne 'pariser-skole' blev tillagt ikke kun spilletekniske, men også koncertmæssige fornyelser med klaverets fremtrædende plads. Det er tydeligt, at anmelderen var godt orien-

teret om det europæiske musikliv og har stiftet bekendtskab med denne 'skole'. Det er nærliggende i denne forbindelse at sammenligne med Carstensens tidligere omtalte artikel i *Figaro* (som dog sandsynligvis er udkommet efter anmeldelsen, da den satiriske fortælling også er i samme bind – se ovenfor s. 7-8). Ved at fokusere på Liszts 'skole' falder det i god tråd med artiklen. Men på den anden side går den reservede indledning over for "*Udlandets Domme*" imod den frankofili, som kendetegnede Carstensens virksomhed. Det tyder på, at anmelderen skeptisk har taget de udenlandske vurderinger til efterretning og derudfra prøvet at orientere sig.

Anmelderen var forsigtig kritisk overfor denne 'skole'. Der fornemmes en tvivlende åbenhed, ikke mindst fordi der synes at være en bevidsthed om, at dette var fremtiden. Derfor rettes kritikken mod de ydre omstændigheder (instrumentets manglende evne til at udtrykke det tilsigtede): "*Men et andet Spørgsmaal er, om det staaer i Instrumentets Magt at lade sig bruge dertil, om ikke et saadant Underværk i Naturen har et for svagt Redskab i dets Mechanisme ... Paa vort nuværende Standpunkt er det derfor maaskee snarest Materialet der staaer tilbage, og Mechaniken, der skal gjøre det første Skridt for at føre Konsten nærmere mod Fuldendelsen*". Det var korrekt at de typiske danske instrumenter ikke kunne honorere Liszts spils krav, men det forandrede sig i årene herefter.⁶⁴ Kritikken af instrumentets begrænsning forstummede da også med tiden.

I det følgende af *Kiøbenhavnspostens* anmeldelse fremhæves Liszt i forhold til de øvrige nævnte pianister (omend Chopins og Hänselts kompositioner sættes over Liszts), og hans spillekunst

Fig. 3. "Den komponerende dampmaskine fra Bayreuth." Dampmaskineassociationen klæbede sig til Liszt hele livet. Her ses et satirisk billede fra hans ældre år. Liszts datter Cosima giftede sig med Richard Wagner i 1870, og Liszt blev en hyppig gæst i Bayreuth, hvor Wagner åbnede sit eget operahus i 1876. Wagner brugte i høj grad Liszt til at promovere sin musik med. *Humoristische Blätter*, Wien, den 20. august 1876.

beskrives i yderst positive vendinger, selvom der også er noget negativt at påpege. Men det er tydeligt, at anmelderen fornemmer at stå over for noget større, som har fremtiden for sig. Anmeldelsen slutter: "*Thi vi negte ikke at Enkeltheder i et Par andre Nummere, hans eiendommelige Trækken, hvorved der frembringes uregelmæssige Pauser, kunde bringe til at beskyldte ham for, at han undertiden torde være lidt mere maniereret end man burde vente af hans Genie. Dog dette skal ogsaa høre til den nyere Skoles Eiendommeligheder, og man bør vistnok kjende denne nøiere og*

især høre Liszt oftere, førend man fælder nogen absolut Dom om dennes Retning."

Af vurderingen af de enkelte musikstykker i *Kiøbenhavnspostens* anmeldelser fremgår det tydeligt, hvordan Liszts udgaver af den kendte musik har haft en stærk original og fornyende karakter. I anmeldelsen af den anden koncerts sidste nummer Hexameron skriver anmelderen: "*Den sidste bestod af flere Variationer, komponerede af Thalberg, Liszt, Herz og Paxis [sic]. Af disse var Herz's den ubetydeligste, hvorimod Konstnerens egen udmærkede sig ved smukke og originale Modulationer, og en Frihed i Behandlingen, som gjorde den til noget mere end en Variation*".⁶⁵ I anmeldelsen af den sidste koncert skrev han om det ene ekstranummer, transskriptionen af Schuberts "Erlkönig": "*For den, der kjendte Göthes Text var Erlkönig maaskee endnu det Interessanteste af alle hans Foredrag, den der ikke kjendte den – han kunde næsten læse den i Tonerne*".⁶⁶ I begge citater er det bemærkelsesværdigt hvordan Liszts udgaver af de kendte stykker fremhæves positivt. Anmelderen giver indirekte udtryk for, at der gennem Liszts variationer på klaveret i realiteten skabes nye kompositioner. Det som synes at have tiltrukket sig opmærksomhed var Liszts evne til at nyfortolke de kendte værker – ikke musikstykkerne i sig selv. Det performative og kompositoriske mødtes og blev forenet på en ny måde, som ikke tidligere var hørt i hovedstaden.

I lyset af *Kiøbenhavnspostens* anmelders forsvar for sin smag i den første anmeldelse, og i betragtning af hans høje faglige vurdering i forhold til de øvrige, er det oplagt at forstå anmeldelsen som et udtryk for Københavns musikalsk-dannede publikums vurdering af Liszts koncerter. Der var både forbehold og

konserverisme at spore, men samtidig også en åbenhed for at dette var det nye, som man måtte forholde sig til.

Danmarks første musikforsker på universitetsniveau, Angul Hammerich (1848-1931) omtalte denne tid i den elitære *Musikforeningens* festskrift ved 50-års jubilæet i 1886. Hammerichs beskrivelse giver et indtryk af *Kjøbenhavnspostens* anmelders ståsted, og hvor han havde fået sine synspunkter fra: "*Hele Virtuosbevægelsen var endnu, i al Fald for os, en saa temmelig ny Formation ... Musikforeningens Stilling til denne gryende Virtuosmani var forsigtig, afventende ... Liszt og Ole Bull havde lagt Kjøbenhavn for deres Fødder til Trods for, ikke ved Hjælp af Musikforeningen.*"⁶⁷

Denne negativt ladede vurdering af virtuoserne, hvor Liszt som udgangspunkt blot blev betragtet som en i mængden, var Hammerich ikke selv kommet frem til, da han endnu ikke var født på dette tidspunkt. Men den sammenfatter meget godt *Kjøbenhavnspostens* anmelders møde med Liszts koncerter. Hammerichs konklusion kan også tages til udtryk for, at *Musikforeningens* ledende kræfter har fastholdt *Kjøbenhavnspostens* dom de næste 45 år!

Perspektivering og konklusion

Liszts besøg i København lignede forløbet omkring Liszts besøg i de øvrige europæiske storbyer. Ligesom i udlandet opstod der en opmærksomhed ud over det sædvanlige omkring hans koncerter og hans person (af Henrich Heine kaldet 'Lisztomania' i forbindelse med Liszts besøg i Berlin i vinteren 1841-42).⁶⁸ Liszt blev betragtet som et ekstraordinært fænomen og blev indlemmet i både hoffets og borgerskabets sociale liv. Udgangspunktet har været det kendte

virtuoskoncept, det fremgår både af det valgte repertoire og reaktionerne på koncerterne. Ifølge Paul Metzner blev denne virtuoskultur udviklet i Paris i forlængelse af samfundsomvæltningerne under revolutionen. Der udviklede sig et offentligt rum, hvor en ny borgerlig kultur hyldede 'store mænd' i samfundet, som i høj grad kom til at erstatte den hidtidigt dominerende adel.⁶⁹ Lawrence Kramer gør i den forbindelse opmærksom på, at den visuelle del af Liszts koncerter, som at dømme ud fra anmeldelserne netop var noget nyt, spillede en stor rolle i udviklingen af en moderne masseunderholdningskultur, og der er en tæt sammenhæng mellem de visuelle virkemidler og Liszts evne til at skabe et massehysteri omkring sin optræden.⁷⁰

Disse efter danske forhold helt nye tendenser fangede *Fædrelandet*, som brugte det i sin egen revolutionære dagsorden. Man forsøgte agitatorisk at gøre musikken revolutionær og bruge fællesskabsfølelsen, som opstod under koncerterne, til det. Til gengæld afslørede avisen, at den ikke havde forstand på 'dannede' musiklitterære anmeldelser. Hertil var *Kjøbenhavnspostens* anmeldelse et modstykke, som satte en ære i at sætte musikken i en bestemt dannelseskontekst. Selvom *Fædrelandet* efter Liszts besøg hurtigt måtte rette sig ind og ansætte en 'seriøs' anmelder på avisen, hvis den skulle kunne gøre sig gældende i borgerskabet, er det bemærkelsesværdigt, at dens motivation til at trykke musikanmeldelser var en ny koncertkultur, som Liszt bragte med sig sydfra. *Fædrelandets* interesse for den performative og iscenesættende kontekst stod i kontrast til tidens lærde anmelderes værkanalyser, og koncerternes integration af værk og performance

gjorde anmelderne forvirrede, fordi de måtte betegnes som forud for deres tid. Avisernes omtale viser at hovedstadens aviser var velorienterede om det kulturelle liv i Paris. Både *Fædrelandet* og *Corsaren* henviste til fransk kultur i deres vurdering af Liszt som revolutionær og samfundsomvæltende.

Der var noget ved Liszts besøg som fik en særlig betydning for den senere musikhistorie i Danmark. Han formåede gennem den virtuose koncertfremførelse at være med til at bane vej fremad mod et nyt kunstnerisk udtryk, som derved hævede ham over tidens virtuoser. Dette gjorde hans koncerter til mere end blot imponerende underholdning, hvilket receptionen af ham klart er et udtryk for. Selvom *Kiøbenhavnspostens* anmelder som en af de få var skeptisk, kommer det frem, at han var usikker over for dette nye. Mens andre virtuoser lettere kunne afvises som useriøse, måtte Liszt tages alvorligt, da han tydeligvis var over det almindelige virtuosniveau. Men også i kulturhistorisk forstand var der noget særligt ved Liszt, da han som kunstner både fik indgang hos hoffet, i borgerskabet og i den bredere folkekultur. Dermed blev han foregangsmand for en ny kunstnertype som tilpassede sig moderne demokratiske vilkår. Den moderne koncertunderholdningskultur slog dog først bredt igennem i Danmark i 1870'erne, men inden da lykkedes det driftige forretningsmænd med Georg Carstensen

i spidsen at udvikle og videreføre 'de franske moder' i de såkaldte forlystelses-etablissementer, hvoraf *Tivoli*, som åbnede to år senere, blev den største og stærkeste. Carstensen så pressens betydning heri, så han gik selv foran med sine egne populære kulturmagasiner.⁷¹

Det er karakteristisk, at danske meningsdannere lændede sig op ad kritik og presse fra udenlandske kulturelle 'centre' som f.eks. Paris og Leipzig. Det var naturligt, at man i udviklingen af en moderne musikkritik skelede til de førende byer i udlandet. I spørgsmålet om banebryderen Franz Liszt måtte en mindre erfaren kulturpresse som den danske dog vælge side. Her knyttede demokraterne på *Fædrelandet* og *Corsaren* sig til den franske reception, og *Kiøbenhavnspostens* anmelder valgte en vurdering, som lignede den konservative tyske musikkritik.

Det blev efterfølgende en præmis for udviklingen af den danske musikpresse, at den i sine domme måtte følge med i og i høj grad tilpasse sig udenlandske vurderinger, og spørgsmålet er, om det ikke var og er et grundvilkår for en moderne kulturpresse i et mindre kulturområde som det danske?

Noter

1 Der er skrevet adskilligt om tiden omkring 1840 og dansk presse. Som introduktion kan nævnes Claus Bjørn, *Fra reaktion til grundlov* (Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 10), 2003, s. 235ff. samt Jette D. Søllinge og Niels Thomsen, *De danske aviser 1634-1989*, bd. 1, 1989, s. 40ff.

2 Heinrich Schwab, "Kopenhagen als Reiseziel ausländischer Virtuosen" i Christian Meyer (red.): *Le musicien et ses voyages*, 2003, s. 144f. og Nils Schiørring, *Musikkens historie i Danmark*, bd. 2, 1978, s. 150-152.

3 Se Trine Smith, *Koncertlivet i København 1850-51, 1929 og 1980/81*, bd. 1, 1986, s. 20ff.

- Hendes undersøgelser omfatter årene 1850-51, men intet taler for, at de sociale forhold har været anderledes i 1841 (jf. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870 (Dansk socialhistorie, bd. 4), 1979 s. 237f.).
- 4 Schjørring, 1978, s. 82f. og 212f.
- 5 Niels Krabbe, "Beethoven-receptionen" i Niels Krabbe (red.): Musik i København, 1997, s. 165f. samt Walter Salmen, Das Konzert – Eine Kulturgeschichte, 1988, s. 155f.
- 6 Claus Røllum-Larsen, Kong Frederik IX og musikken – Musikhistoriske studier i det danske Kongehus, 1990, s. 19f.
- 7 Schwab, 2003, s. 163f. og Salmen, 1988 s. 88f.
- 8 Hans Peter Larsen, "Musikkritikken siden 1700", i Finn Gravesen (red.): Musik og samfund, 1977 s. 377ff. samt Jens Brincker mfl., Den europæiske musikkulturs historie 1740-1914 (Gyldendals Musikhistorie, bd. 4), 1996, s. 9ff.
- 9 For en oversigt – se Schwab, 2003, s.143ff.
- 10 For reception og oversigt over rejsernes forløb – se Robert Stockhammer, Franz Liszt – Im Triumphzug durch Europa, 1986.
- 11 Se indledningen til første hæfte af Figaro (1. hæfte), den 4.7. 1841. Se også Steffen Auring m.fl., Dansk litteraturhistorie, bd. 5, 2000, s. 490.
- 12 Salmen, 1988, s. 142f.
- 13 Portefeullen, 16/1839 (dateret den 21.4.).
- 14 "Blandinger", Portefeullen (1. bind), 1841, s. 167.
- 15 Portefeullen, 19/1839 (dateret den 12.5.).
- 16 Stockhammer, 1986, s. 99.
- 17 Figaro Supplementblade, den 11.7. 1841.
- 18 Ifølge Figaros notits ville de sidste koncerter blive med assistance af orkester, hvilket de ikke blev. Fædrelandet skrev (den 19.7. 1841): "I Løverdags gav den berømte Liszt sin første Concert – den anden, og rimeligvis sidste, bliver paa Onsdag". Dagen skrev efter den 2. koncert: "Vi nære det Haab, at den ædle Liszt vil vise sig venlig mod det kjøbenhavnske Publicum, og idetmindste een Gang endnu forlyste os med sit rige Genies mageløse Productioner" (den 22.7.).
- 19 Inger Sørensen, H.C. Andersen og komponisterne, 2005, s. 140f.
- 20 Ifølge notits i Aalborg Stiftstidende og Adresseavis, den 29.7. 1841 (citeret i Fyens Avis og Avertissements-Tidende, den 2.8. 1841).
- 21 Fædrelandet, den 26.7. 1841; Berlingske Tidende den 27.7.1841 og Figaros Supplementblade nr. 3, den 1.8. 1841.
- 22 Stockhammer 1986 s. 30 og 99 samt Lennart Rabes, "Liszt's Scandinavian Reputation" i Michael Saffle (red.): Analecta Lisztiana I: Liszt and his World (Franz Liszt Studies Series, bd. 5), 1998, s. 222.
- 23 Berlingske Tidende, den 16.7. 1841.
- 24 Begge citater fra Fædrelandet, den 15.7. 1841.
- 25 Berlingske Tidende, den 27.7. 1841.
- 26 Ifg. Dagen og Kiøbenhavnsposten den 19.7., Aarhus Stifts-Tidende, den 21.7. 1841 og Figaros Supplementblade, 2, den 25.7. 1841.
- 27 "Liszt og den nyere Tids Claveer-Compositioner" Figaro (1. bind), 1841, s. 186.
- 28 Alan Walker m.fl. "Liszt, Franz", i Stanley Sadie (red.): The New Grove Dictionary of Music and Musicians, bd. 14, 2001 s. 759f.
- 29 Figaro (1.bind), 1841, s. 192.
- 30 Steen Kristensen, Georg Carstensen – Tivolis stifter, 2003, s. 15ff.
- 31 Figaro (3. hæfte), den 18.7.1841.
- 32 Figaro (1. bind), 1841, s. 192.
- 33 Paxis er en (stave?)fejl: det skal være klaver-virtuosen Johann P. Pixis (1788-1874).
- 34 Stockhammer, 1986, s. 144f.
- 35 Programmet fremgår i flere aviser. Ekstranumrene fremgår af anmeldelserne i Aarhus Stifts-Tidende, henholdsvis den 26. og 30.7. 1841.
- 36 Se Salmen, 1988, s. 145.
- 37 Aarhus Stifts-Tidende, den 21.7. 1841 (anmeldelse af første koncert).
- 38 Dana Gooley, The Virtuoso Liszt, 2004, s. 117.
- 39 Fyens Avis og Avertissements-Tidende, den 20.7. 1841 – også gengivet i Aalborg Stiftstidende og Adresseavis, den 23.7. 1841.
- 40 Aarhus Stifts-Tidende, den 28.7. 1841. Se også en lignende beskrivelse af koncerterne i Figaros Supplementblade, nr. 2 (den 25.7. 1841).
- 41 "Hvo der har hørt ham er begejstret, enten denne Begejstring nu er hyklet for at kunne snakke med, eller den er oprigtig og fremkaldt af dyb Følelse for Kunsten..." (Aalborg Stiftstidende og Adresseavis, den 22.7. 1841). Se også Dagens anmeldelser, den 19., 22. og 26.7. 1841.
- 42 "Liszt's Concert den 17de Juli 1841" i Corsaren (nr. 38), den 23.7. 1841, s. 8.
- 43 Christoph E.F. Weyse, Brev til F. Schauenburg Müller, dateret den 29.7. 1841. Publiceret i Sven Lunn & Erik Reitzel-Nielsen (red.): C.E.F. Weyse – Breve, bd. 1, 1964, s. 372 (brev nr. 283).
- 44 Dagen, den 9.2. 1842.
- 45 Lawrence Kramer, "Franz Liszt and the Virtuoso Public Sphere" i Musical Meaning – Toward a Critical History, 2002, s. 90f.
- 46 Berlingske Tidende, den 19.7. 1841. Se også notitsen i Fyens Avis og Avertissements-Tidende, den 17.7. 1841.
- 47 Aarhus Stifts-Tidende, den 21.7.1841.

- 48 *Portefeuillen*, 2. bind, 5. hæfte (dateret den 2. 5. 1841).
- 49 Stockhammer, 1986, s. 63.
- 50 Dorthe Falcon Møller, *Det danske Pianoforte frem til 1914*, 2004, s. 107 og 193f.
- 51 *Fædrelandet*, den 19.7. 1841 (som de følgende citater også er hentet fra).
- 52 *Fædrelandet*, den 26.7. 1841.
- 53 Iflg. Hans Christian Andersen, *En Digters Bazar*, 1842. Genoptrykt i serien *H.C. Andersens Samlede Skrifter*, bd. 7, 1877, s. 13.
- 54 *Aalborg Stifts-Tidende* den 22.7. 1841.
- 55 *Figaro* (1. bind), 1841, s. 122ff.
- 56 Beskrives i M.F. Sødring, *Julie Weber Sødring – Erindringer*, 1965, s. 66-70. Her indgår et genoptryk af indlægget fra *Adresseavisen*, den 31.7. 1841.
- 57 *Corsaren* (nr. 39), den 30.7. 1841, s. 3.
- 58 Søllinge & Thomsen, 1989, s. 156f. og 169f.
- 59 Gooley, 2004, s. 203ff.
- 60 *Corsaren* (nr. 117), den 16.12.1842, s. 6.
- 61 Dette bekræftes af, at der under de længere dybdegående anmeldelser står et medarbejder-nummer (14). Ved Willmers senere koncert den 31.10. havde avisen en længere anmeldelse. Det kunne tyde på, at avisen har skiftet holdning i forhold til virtuoser efter Liszts besøg.
- 62 *Kjøbenhavnsposten*, den 19.7. 1841. De følgende citater er alle fra denne anmeldelse.
- 63 Der er også senere opnået enighed om, at der skete noget nyt i klaverspillet historie i Paris omkring 1830. Se Linde Grossmann, "Klavier-spiel", i Ludwig Finscher (red.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart – Sachteil*, bd. 5, 1996, s. 425f.
- 64 Se Falcon Møller, 2004, s. 192ff.
- 65 *Kjøbenhavnsposten*, den 22.7. 1841.
- 66 *Kjøbenhavnsposten*, den 25.7. 1841.
- 67 Angul Hammerich, *Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredaarsdag, II: Musikforeningens Historie 1836-1886*, 1886, s. 64f.
- 68 Se Gooley, 2004, s. 201ff.
- 69 Paul Metzner, *The Crescendo of the Virtuoso: Spectacle, Skill, and Self-promotion in Paris during the Age of Revolution*, 1998, s. 1ff.
- 70 Kramer, 2002, s. 68ff.
- 71 Liszts senere betydning for dansk musikliv bliver præsenteret og diskuteret i Peter E. Nissen, "Franz Liszt and the Birth of Modern Musical Institutions. The reception of Franz Liszt in Danish musical life 1839-1928 i *Danish Yearbook of Musicology* 34 (2006), 2007, s. 47-63. Flere aspekter er med i samme forfatters universitetsspeciale: *Klaverkongen i Abbatedragt? – Franz Liszts receptions- og virkningshistorie i dansk musikliv 1839-1928*, 2005, s. 48ff.

Fra Huitzilopochtli til Fisle Pusle

Om en aztekisk guds vej til Danmark

Jesper Nielsen

Fortid og Nutid, marts 2009, s. 23-36.

Artiklen beskriver hvorledes en af aztekernes vigtigste guder, krigs- og skytsguden Huitzilopochtli, blev opfattet, omtalt og afbildet af spanske missionærer i 1500-tallets Mexico, og hvordan navnet Huitzilopochtli i forskellige varianter efterfølgende blev brugt som et synonym for djævelen, Satan og hedenske guder og ånder. Ad denne vej blev det fremmedklingende navn, nu oftest omtalt som Vitzliputzli, Fitzebutze eller Fisle Pusle, bragt ind i det nordlige Europas, herunder Danmarks, sprog, litteratur og kultur hvor det bl.a. er blevet brugt i forbindelse med dukkespil, legetøj og som navnet på den bornholmske trold Krølle Bølles små hjælpere.

Jesper Nielsen, f. 1972, cand. mag. og ph.d. i indianske sprog og kulturer. Siden 2007 adjunkt ved Afdelingen for Indianske sprog og kulturer på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet, hvor han primært forsker i de mesoamerikanske kulturers religion, ikonografi og skriftsystemer. Han har desuden beskæftiget sig med forskningshistorie inden for feltet, og bl.a. været medforfatter på biografien *Det urolige blod* om den danske mayaforsker Frans Blom.

Omkring 500 år adskiller kristningen af Skandinavien og de indianske kulturer i Mesoamerika, men på en række områder ligner de to omvendelsesprocesser, der fandt sted i de to egne af verden, hinanden. Den gamle ikke-kristne gudekreds og de tilknyttede ritualer blev således forbudt og søgt udslettet, men i begge egne fortsatte tilbedelsen af gamle gudeskikkelser i det skjulte, om end ofte i en ændret form, og i mange tilfælde under stærk påvirkning fra kristendommen.¹ Ofte var det i de mest isolerede egne, og ikke mindst blandt landbobefolkningen, at denne praksis var mulig, som i tilfældet med f.eks. mexicanske regnguder og nordeuropæiske vætter, ånder og nisser. Det er ikke tidligere blevet bemærket, at en variant af navnet på en

af det gamle Mesoamerikas undertrykte og mest dæmoniserede guder med tiden skulle eksporteres til Nordeuropa og blive brugt om overnaturlige skikkelser med udspring i det førkristne Skandinavien, men denne artikel viser, hvordan de gamle guder og ånder på ejendommelig vis har fundet sammen. Mere præcist redegøres der for, hvorledes den aztekiske krigs- og skytsgud Huitzilopochtlis navn, i forvanskede former såsom Vitzliputzli og Fitzebutze, i 16- og 1700-tallet fandt vej til Europa som et synonym for alskens hedenske afguder og djæвле, for i 18- og 1900-tallet at blive en del af populære folkelige dukkespil og eventyr. Endelig argumenteres der for, at et af de navne, der i dag bruges om den bornholmske sagnfigur Krølle Bølles under-

jordiske hjælpere, Fisle Puslerne, såvel etymologisk som historisk, kan kædes sammen med den aztekiske guds indtog i Nordeuropa.

Erobringen af Mexico og dæmoniseringen af Huitzilopochtli

Af de mange indianske civilisationer i Mesoamerika (kulturområdet Mesoamerika omfattede det mellemste og sydligste Mexico, Guatemala, Belize og det vestligste Honduras og El Salvador) er det den aztekiske kultur, vi i dag har den største viden om. Det skyldes primært, at det var aztekerne de spanske *conquistadores*, soldater og munke, havde den største kontakt med i de første årtier efter erobringen af den aztekiske hovedstad Tenochtitlan i 1521. En lang række kilder om aztekernes historie, kultur og religion blev nedfældet med latinske bogstaver i denne periode; bl.a. franciskanermunken Bernardino de Sahagúns store 12-bindes værk *Historia General de las Cosas de Nueva España*, er opbygget

som en veritabel encyklopædi efter samtidens forbilleder.² Sahagúns hensigt var bl.a. at dokumentere de religiøse skikke, således at man fremover kunne opdage og afsløre eventuelle fortsatte hedenske ritualer. Af samme grund er hele første bind i *Historia* koncentreret om guderne. Heri kan vi læse om bl.a. krigs- og skytsguden Huitzilopochtli ("Kolibrien fra syd"), aztekernes måske allervigtigste gud. Ifølge mytologien ledte Huitzilopochtli de første aztekere fra det mytiske oprindelsessted Aztlan til Mexicodalen, hvor han, angiveligt i år 1325, udpegede den ø i en af dalens søer, hvor hovedstaden Tenochtitlan (der ved spaniernes ankomst havde ca. 150.000 indbyggere) skulle grundlægges. Det var desuden Huitzilopochtli, der førte aztekerne an i krig og udvidelsen af imperiet, og til hans ære ofredes årligt et antal krigsfanger på hovedtemplet i Tenochtitlan.

Gudens krigeriske aspekt er fremhævet i ikonografien, hvor han som regel fremstilles med våben og skjold. Derudover er Huitzilopochtli let genkendelig

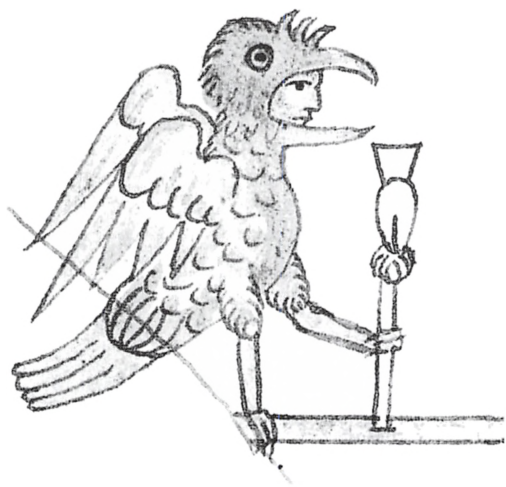

Fig. 1-2. Den aztekiske krigs- og skytsgud Huitzilopochtli i sin fugleham. Begge fra Codex Azcatitlan (folio 8 og 11). Midten af 1500-tallet.

på sin kolibridragt (fig. 1-2), og med sin fremtoning som halvt menneske og halvt fugl har han blandt spanierne formentlig vakt minder om klassiske blandingsvæsener og fabeldyr og måske ikke mindst om djævelens evne til at skifte form.³

På grund af sin rolle som aztekernes centrale gud – og vel også som følge af europæernes monoteistiske baggrund – kom Huitzilopochtli snart til at repræsentere hele den aztekiske gudekreds, og de øvrige guder blev mere eller mindre

ignoreret og glemt af spanierne. Ifølge Elizabeth Boone opstod der blandt europæerne to vidt forskellige udlægninger af Huitzilopochtli's åndelige natur, og tolkningerne af guden blev koblet med to tilsvarende forskellige repræsentationer af hans fysiske fremtoning: *"Den ene tradition fremstillede Huitzilopochtli i stil med en græsk-romersk guddom. Den anden tradition var baseret på en kristen analogi, hvorved Huitzilopochtli, som tydeligvis var usammenlignelig med en helgen eller Treenigheden, blev set som en inkarnation af djævelen"*.⁴ Hvor den førstnævnte tradition kan siges at udvise en vis form for forståelse for den aztekiske hedenskab, så er der i den diaboliske analogi en langt mere ensidig og fordømmende tone, og afbildningerne fjerner sig mere og mere fra originalerne. Vi møder denne fremstilling hos Sahagún og dominikaneren Diego de Durán, der begge

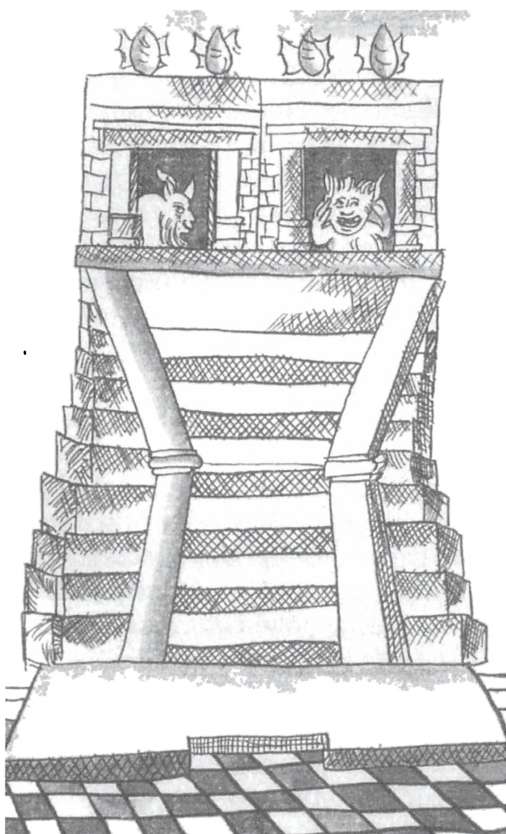

Fig. 3. Eksempler på fremstillinger af aztekiske guder som djævole, a) Hovedtemplet i Tenochtitlan indviet til regnguden Tlaloc (tv.) og Huitzilopochtli (th.) (efter Bernardino de Sahagún, Códice Florentino, 1979 (c. 1579), 3. bog, f. 391v).

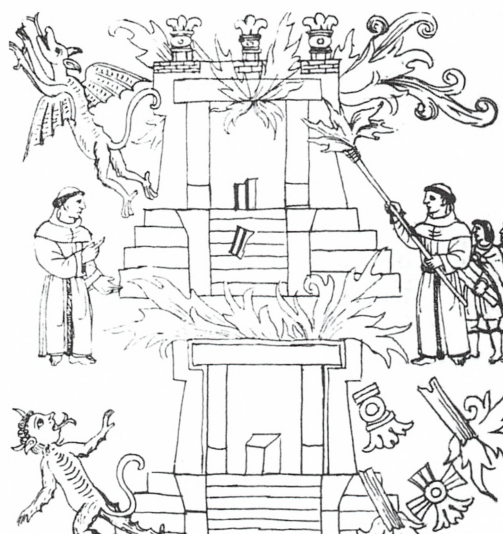

Fig. 4. Franciskanere sætter ild til aztekiske tempelpyramider og uddriver guder i djævelskikkelser (efter Diego Muñoz Camargo, Descripción de la ciudad y provincia de Tlaxcala, 1981 (1585), folio 242r).

refererer til og afbilleder Huitzilopochtli som en ren djævel. Guden beskrives som en troldmand, et ondt varsel og en bedrager, og hans tempel kaldes et "helledeshus" (fig. 3-4).⁵

Den diaboliske analogi finder siden nogle af sine mest berømte og udbredte visuelle udtryk i slutningen af 1500-tallet i form af Theodorus de Brys kobberstik og i Gir-lamo Benzoni's *Americae pars quarta* fra

Fig. 5. "Vitziliputzili" eller "Vitzliputzli" som han portrætteres i Manesson Mallets *Déscription de l'Univers* fra 1683 (efter Elizabeth H. Boone, *Incarnations of the Aztec Supernatural: The Image of Huitzilopochtli in Mexico and Europe, 1989, fig. 37*).

1599, hvor Huitzilopochtli ses i skikkelse af en klassisk europæisk djævel med flagermusvinger, kløer og trefork.

I 1670-71 udkom Arnoldus Montanus' beskrivelse af den Nye Verden på både nederlandsk, engelsk og tysk, med illustrationer af Jacob van Meurs. De selv samme illustrationer var også kilden til billederne i Alain Manesson Mallets *Description de l'Univers* fra 1683, og i disse to publikationer knæses Huitzilopochtlis fremtoning i djævleskikkelse for alvor og bliver fremover den dominerende (fig. 5). Afbildningerne følger en tradition, der kan spores tilbage til middelalderens kalkmalerier, hvor også europæiske "afguder", f.eks. vætter og bjergfolk, afbildes med kløer, hale, horn og af og til udstyret med flagermusvinger og ekstra ansigter i f.eks. maven.⁶ På dette tidspunkt har navnet Huitzilopochtli desuden gennemgået en næsten ligeså markant forvandling og findes typisk i former såsom Vitzliputzli og Vizli Puzli. Således optræder en skrækelig skikkelse ved navn Vizli Puzli i diverse tysksprogede religiøse skrifter fra første halvdel af 1600-tallet.⁷ Der er ikke længere altid en tydelig forbindelse mellem guden og det gamle Mexico, og som Boone udtrykker det: "*I begyndelsen af 1700-tallet var Huitzilopochtli i højere grad et udtryk for europæiske forestillinger om fjerne og fremmede guder end navnet på en aztekisk gud*".⁸

Vitzliputzli i den nordeuropæiske tradition ca. 1600-1800

Vi kan nu se nærmere på Vitzliputzlis selvstændige "liv" i den tysktalende del af Europa, og dermed spore hvorledes navnet synes at være blevet en del af det danske sprog. Om netop Vitzliput-

zli skriver Boone, at navnet: "*optræder i tysk folkløse så tidligt som den første halvdel af 1700-tallet som en af djævlene i dukkespillet om Dr. Faust på hvilket Goethe baserede sit berømte værk, og heri sluttede Vitzliputzli sig til Astarot, Haribax og andre fremmede guder, og udgjorde tilsammen den gruppe af onde ånder hvorfra Mefistofeles blev valgt*".⁹ Såvel historien som dukkespillene om Dr. Fausts liv går dog helt tilbage til 1500-tallet, og det er tænkeligt at den aztekiske "djævel" allerede på dette tidspunkt indgik i rollelisten.¹⁰ I 18- og 1900-tallets udgaver af *Dr. Faust* får den gamle aztekiske gud en fremtrædende rolle, og han optræder under en lang række beslægtede navne, f.eks. Virzlipurzli, Witzliputzli, Vicipuzel, Vitzebutzelio og Fietzeputzli.¹¹ At hedenske guder blev sidestillet med djævelen eller Satan, er dog langt fra en praksis, vi først møder i 1800-tallets dukkespil. Allerede i middelalderens Europa findes associationen mellem lokale hedenske ånder og djævelen. Jeffrey Russell bemærker i denne sammenhæng, at djævelen også omtales som f.eks. Old Hairry og Lusty Dick: "*Navne som disse glider sammen med de navne der anvendtes om små dæmoner samt hedenskabens naturånder og "småfolk": Der findes hundreder af den slags navne, f.eks. Terrytop, Charlot, Federwisch, Hinkebein, Heinekin, Rumpelstiltskin (alle navne der ender på -lin, -kin, -lein, -le, -lot er diminutiver) [...] Sådanne øgenavne var populære ikke kun på grund af deres forbindelse til "småfolkene", men også fordi tildelingen af et absurd navn til djævelen udgjorde en slags modgift til den frygt han ellers affødte*".¹² Det er desuden værd at bemærke, at naturånder og "småfolk" også spillede en rolle i middelalderens

dukkespil: *"I det nordlige Europa plejede gøglere at hive dukker, kendt som "kobolder" eller "pjaltmænd", frem fra deres kapper for at overraske bønderne og underholde adelen. En kobold var angiveligt en lille, ondsindet og drillesyg jordånd som levede i minerne"*.¹³ De dæmoniserede hedenske naturånder, deres beskedne størrelse og lidt ufarlige fremtoning vender vi snart tilbage til.

Allerede i anden halvdel af 1600-tallet støder vi på en mere danskklingende udgave af Vitzliputzli, nemlig Fisle Pusle. Således nævner professor i medicin ved Københavns Universitet Holger Jacobæus, som siden udarbejdede det første katalog over samlingerne i det kongelige Kunstkammer *Museum Regium*, i sin rejsebog, at han 2. juni 1674 besøgte kunstkammeret på Gottorp Slot i Slesvig, og at han her så en "Fisle Pusle". Hvad denne betegnelse dækkede over bliver klart, når vi i Kunstkammerlisterne (over samlingerne i Det Kgl. Kunstkammer i København) fra 1689 og 1690 læser, at en figur i det Indianske Kammer omtales som "Fisle Pusle" og siden som *"Een Ostindisk Avf-Gud kaldet Vissle Pussle"*.¹⁴ Der veksles mellem et initialt "v" og "f", hvilket uden tvivl skyldes, at "v" på tysk så godt som altid udtales som "f", og dermed har vi altså oprindelsen til såvel Fisle Pusle som de senere tyske varianter af navnet, f.eks. Fitzebutze. Det tidligere skift fra Huiztil- til Witzli- og Vitzli- skyldes derimod, at "hu" i spaniernes ortografi for aztekisk refererede til en "w"-lignende lyd. I inventarlisten fra 1710 over Det Gottorpske Kunstkammers samling (som siden blev en del af Nationalmuseets samlinger) nævnes: *"den amerikanske afgud Vitzli-Putzli udskåret i papir"*.¹⁵ I en senere inventarliste fra Gottorp, dateret 1743, får vi at

vide, at figuren: *"befinder sig i det indianske kammer ved tårnet fra Peking og er en Ficli Puzli fra Vestindien"*, og det berettes endvidere, at der er tale om: *"Et Afgudsbillede af Træ til at holde i Haanden, eller sætte fast et sted. Synes mexicansk"*.¹⁶ De to genstande, der refereres til, har dog intet med Amerika og de indianske kulturer at gøre, men er derimod to forskellige typer af javanesiske skygge- og dukkespilsfigurer (fig. 6-7). Inger Wulff har foreslået, at den forkerte stedbestemmelse kunne skyldes en forveksling mellem Ost- og Vestindien.¹⁷ En anden oplagt forklaring er, at man fra den tyske folkelige dukketeatertradition netop kendte en skikkelse ved navn Vitzliputzli, og derfor blev navnet også brugt om de fjernøstlige, djævelignende teaterdukker. Tilsyneladende forbandt man, i alt fald blandt museumsfolk, endnu det fremmedartede navn med Mexico, og henførte derfor fejlagtigt figurerne til denne del af verden. At navnet i en mere bred forstand blev anvendt om fremmede guder, kan vi udlede af den danske skibslæge Johan Petri Cortemündes dagbog fra handelsskibet Oldenburgs togt til handelsstationen Bantam i Indonesien i 1672-1675.¹⁸ Cortemünde fortæller, oprindeligt på tysk, følgende om kineserne på stedet:

"I deres hus, som teatret står overfor, bliver der tændt en stor masse vokslys og andre røgelseskærter foran og ved siden af et afskyeligt djævelbillede, som er stillet op på et alter, og hvortil der ind imellem komediens akter [formentlig en henvisning til en wayang, dvs. skyggespil med dukker] ofres alle slags kvæg og frugter, ligesom det bliver æret med mange ceremonier. Alt dette sker til ære for denne vitsliputzli, for at han skal finde behag i deres forehavende og ikke sætte sig deri-

mod. Oh, dette forbandede hedenskab!”¹⁹

At Ostindiens og Vestindiens guder og begreber på denne måde blev blandet sammen af såvel lærde som lægmænd i 16- og 1700-tallet ses også i Hans Hanssøn Skonnings *Geographia historica orientalis* fra 1641, hvor han i sin beskrivelse af religionerne i Forindien (dvs. Pakistan, Indien, Bangladesh, Burma og Sri Lanka) bl.a. nævner Vitzliputzli.²⁰ I den lidt senere *Orientalische Reise-Beschreibungen* fra 1669 finder vi en beskrivelse og afbildning af guden, som her en smule mere korrekt placeres i

Vestindien. Det nævnes desuden, at der i det Gottorpske Kunstkammer befinder sig en Vitzli Putzli – uden tvivl en henvisning til samlingens javanesiske teaterdukke.²¹

Heine, Fitzebutze og Dr. Fitzlebutzli

Fisle Pusle var altså en del af det danske sprog allerede i slutningen af 1600-tallet, men lader dog ikke umiddelbart til at have fået en større udbredelse og brug. Navnet kan således ikke spores

Fig. 6-7. Til venstre: Kunstkammerets "Fisle Pusle" af typen wayang kulit (fra Java) der i inventarlisten omtales som "Et af Læder uhyrlig udskaaen Afgudsbillede, lignende deels et Menneske, deels en Fugl, formodentligen fra de mexicanske Lande". Anden halvdel af 1600-tallet (efter Bente Dam-Mikkelsen & Torben Lundbæk (red.), *Etnografiske genstande i Det kongelige danske Kunstkammer 1650-1800*, 1980, s. 140). Nationalmuseet. Etnografisk Samling. Fotograf: Lennart Larsen. Til højre: Kunstkammerets anden "Fisle Pusle" af typen wayang klitik (fra Java). Anden halvdel af 1600-tallet (efter Bente Dam-Mikkelsen & Torben Lundbæk (red.), *Etnografiske genstande i Det kongelige danske Kunstkammer 1650-1800*, 1980, s. 140). Nationalmuseet. Etnografisk Samling. Fotograf: Lennart Larsen.

i ældre ordbøger såsom *Ordbog til Det Ældre Danske Sprog, 1300-1700* (1881-1885) og *Ordbog over det danske Sprog* (1922). Anderledes forholder det sig i det tysktalende område, hvor navnet fandt større udbredelse og anvendelse. I 1822-udgaven af *Deutsches Wörterbuch* er Vitzliputzli således omtalt både som mexicansk "helvedesgud", en djævel og som et kærligt ment, men upassende, øgenavn brugt om små børn.²² Den sidste betydning er altså i stil med udtryk som "din lille djævel" eller "troldepus". At Vitzliputzli nu i visse tilfælde også opfattes som en lille og knap så farlig skikkelse skyldes formentlig, at den oprindelige aztekiske endelse på ordet, nemlig substantiv-endelsen *-tli*, hurtigt ændredes til *-li*, en udbredt tysk diminutiv-endelse. I 6. udgaven af *Deutsches Wörterbuch* beskrives Vitzliputzli som "Aztekengott; Kinderschreck ['bussemand']; Teufel".²³ At Vitzliputzli endnu har en plads i de tyske ordbøger kan måske til dels forklares ved navnets fortsatte brug i 18- og 1900-tallets tysksprogede litteratur. I 1851 udgav den tyske digter Heinrich Heine digtsamlingen *Romanzero*, som bl.a. rummer et digt om Vitzliputzli på ikke mindre end 151 strofer.²⁴ Vel er der mange beskrivelser af gudens blodtørst og af menneskeofringerne til gudens ære, men Vitzliputzli forekommer også den romantiske digter at være næsten tragikomisk:

*"Dér på sit tronalter
sidder den mægtige Vitzliputzli,
Mexicos blodtørstige krigsgud.
Et vredt uhyre.*

*Og dog er hans ydre så pudsig,
så snørklet og så barnligt,
at han trods sin indre gru*

dog alligevel kilder vores lattermildhed".²⁵
Hen mod slutningen af digtet hedder det:

*"Dog jeg dør ikke; Vi guder
bliver gamle som papegøjer,
og vi fælder blot,
og skifter fjer som disse.*

*Jeg vil flygte til mine fjenders hjemland,
som hedder Europa,
dér begynder jeg
en ny karriere.*

[...]

*Dér vil jeg pine fjenderne,
forskrække dem med fantomer,
bestandig skal de lugte svovl,
forsmag på Helvede.*

[...]

*Ja, djævelen vil jeg blive,
og jeg hilser som kammerater
Satanas og Belial,
Astaroth og Beelzebub".²⁶*

På sin vis afspejler disse linjer ganske godt den udvikling, der fandt sted i det 16. og 17. århundrede. Huitzilopochtli kom til Europa, begyndte en ny karriere, og i selskab med andre skræmmende skabninger spredte han gys i bøger, på markedspladser, i teatre og børneværelser. I den store *Deutsches Wörterbuch*, påbegyndt af brødrene Grimm, finder vi således følgende mundheld: *"Hvis ikke vi kan fange hende, så gid Vizlipuzli må fange hende".²⁷*

Siden aftager farligheden noget, og den gamle aztekiske gud synker fra en prominent position som frygtet djævelskikkelse til en mere harmløs nisse-

lignende figur. Et halvt århundrede efter Heines digt finder vi en yderligere forvansket form af gudens navn i eventyr for børn, således i Paula og Richard Dehmels *Fitzebutze – Allerhand Schnickschnack für Kinder* fra 1901,²⁸ og tydeligst i Richard Dehmels drømmespil *Fitzebutze* fra 1907, hvor den mexicanske forbindelse dog fortsat er åbenlys og eksplicit (fig. 8). En af hovedpersonerne, en lille pige ved navn Detta, synger til sin sprællemænd Fitzebutze:

*„Jeg er stor, og du er lille,
vil du Fitzebutze være?
Kom!“*

Hun placerer ham derefter i faderens store lænestol og fortsætter:

*”Kom op på faders store stol,
Vitzliputze, Blitzepul!
Fader siger, at man ikke ved,
hvordan man siger dit navn.
Pst, siger Fader, Flitzebott
var engang en elsket gud,
der sad på en stol
og spiste stegte mennesker –
uuuh.“*

Op lidt senere:

*„Men sådan er du ikke, vel?
kære gud fra Mexico!“²⁹*

Der er næppe tvivl om, at Dehmel har fundet inspiration i de gamle afbildninger af den aztekiske gud, hvor han netop ses siddende på en trone og ofte knyttes sammen med menneskeofringer og kannibalistiske ritualer. Endnu en variant af guden, stadig med en vis forskrækkelses- eller overraskelseseffekt, og under navnet Fitzleputz eller

Fig. 8. Forsideillustrationen fra Richard Dehmels *Fitzebutze* fra 1907.

Fitzlebutz, kendes fra Schweiz i det 20. århundrede i form af en slags Mester Jakel-lignende trold i et kræmmerhus af filt, som kan stødes op af kræmmerhuset ved hjælp af en pind.³⁰ Navnet Fitzleputz dukker også op i nutidige folkelige tyske dukketeaterforestillinger (til en vis grad baseret på *Faust*), f.eks. i historien om den rige købmand Guldenschuh, den fiffige Kasperl og ”den vrede skovånd Fitzleputz”.³¹ Her er det interessant at bemærke, at Fitzleputz nu helt konkret kobles med skovens farlige ånder. Yderligere et eksempel på, at navnet i sine forskellige afskygninger i dag associeres med noget farligt og forlorent, finder vi også i Tyskland. Her omtaler en avis fra 1999 Gabriele Bickel, en nutidig ”Kräuterhexe” (”urteheks”, dvs. en klog kone der bla. laver naturmedicin) således: ”Hun er hverken en kvaksalver

eller en "Doktor Fitzlebutzli", men snarere en slags mellemting mellem læge og apoteker".³² En "Doktor Fitzlebutzli" er altså en svindler på lige fod med kvaksalvere og andre luskede typer med hang til sort magi. Vi kan nu vende os mod Danmark igen, og mere præcist Bornholm.

Det danske spor: Fisle Pusle på Bornholm

Tidligere så vi, hvorledes små overnaturlige skikkelser forskellige steder i Europa blev associeret med djævelen. Et af de steder i Danmark, hvor den slags småfolk med rod i førkristne forestillinger fortsat spiller en rolle (ikke mindst i turistindustrien), er på Bornholm. Som allerede antydnet blev de gamle guder og ånder også her fortrængt af kristendommen, men som Karl Kofoed skriver i sin *Bornholmske Sagn og Sagaer* fra 1928: "*Uagtet den katolske Kirke tog sig af Folks Sager selv de mest personlige, kunde den dog ikke hindre, at mange Bornholmere beholdt deres hedenske Forestillinger om Trolde og Nisser, Vætter og Underjordsfolk o.s.v. Man troede, at Underjordsfolkene havde en Konge, der ikke taalte nogen anden Konge paa Øen, og at de havde en Krigsfører, som kaldtes Ellestingeren*".³³ Kendt på Bornholm, men også i Tyskland og Sverige, som bl.a. "de underjordiske", "bakkepuslinger" eller blot "puslinger", er der næppe tvivl om at disse skabninger kan føres tilbage til førkristne naturånder, som er "gået under jorden".³⁴ Set i lyset af dette, samt Vitzliputzli og Fisle Pusles historie i Tyskland og Danmark sådan som jeg har skitseret den, er det bemærkelsesværdigt, at navnet Fisle Pusle den dag i dag, på egnen omkring Nyker (nordøst for Rønne), bruges om små nis-

selignende væsner. Fortællingerne om Fisle Puslerne er således blevet fortalt i mindst én slægt fra Nyker siden slutningen af 1800-tallet, og formentlig endnu længere tilbage.³⁵

Fisle Puslerne optræder her som hjælpere for Bornholms berømte og populære troldefigur Krølle Bølle, en skikkelse som har sit udspring i øens rige folketro og sagn om de "underjordiske" og Ellestingeren.³⁶ Om sådanne småfolk skriver Russell: "*De små folk [...] er mindre naturånder som har deres bolig i søer, skove, åer, huler eller bjerge, og sågar i civilisationens lader og kældre [...]. Dværge bevogtede skatte skjult under jorden [og] uanset deres forskelligartede oprindelser så smeltede disse ånder i folkloren sammen med dæmoner*".³⁷ De "underjordiske" og Fisle Puslerne synes at være en del af denne udbredte europæiske tradition, og det fortælles, at de bor under ruinerne af Hammershus, og at det er bedst at stå på god fod med dem, hvis man vil undgå personlig ulykke.

Som nævnt optræder ordet Fisle Pusle imidlertid hverken i danske ordbøger eller databaser over danske dialekter,³⁸ ligesom navnet heller ikke findes i de værker, der beretter om Bornholms sagn og folketro. Dette kan umiddelbart virke overraskende, men det samme er tilfældet med de fleste af de tyske varianter af ordet, f.eks. Fitzebutze og Fitzleputz. Det er således næsten udelukkende formen Vitzliputzli, der er at finde i ordbøgerne, og som allerede nævnt var Heines digt med til at knæsette termen i det tyske sprog og dermed indlemmelsen i ordbøgerne. Fisle Pusle synes altså at være et ord, der har levet sit eget, ekstremt lokalt, liv uden for ordbøgerne og ordlisternes verden, og i alt fald én bornholmsk familie har videreført bru-

gen af denne gamle betegnelse for øens små overnaturlige væsener. Der findes desuden en mulig forklaring på, hvorfor omtalen af Fisle Pusler som Krølle Bølles hjælpere synes begrænset netop til én slægt: Finne Jensen-slægten har tysk blod i årerne. I første halvdel af 1700-tallet ankom en tyskfødt sømand således til Bornholm, hvor han giftede sig ind i en lokal familie, efter flere år på havet, bl.a. det Caribiske Hav.³⁹ Det er med andre ord sandsynligt, at Fisle Pusle, eller en tidligere variant af navnet, blev introduceret til slægtens ordforråd af den berejste sømand, og den dengang mere udbredte tyske term for smådjævl og nisselignende skikkelser derfor efterfølgende også blev anvendt om de underjordiske på Bornholm.⁴⁰

Konklusion

Huitzilopochtli's vej til Europa er, som vi har set, historien om en af de mest betydningsfulde aztekiske guder, der i den tidlige kolonitid degraderes, dæmoniseres og med tiden bliver synonym med djævelen selv og indplaceres i et veritabelt rædselskabinet af alverdens afguder. Dæmoniseringen af krigs- og skytsguden har også haft betydning for den mexicanske befolknings egen opfattelse af og syn på deres præcolumbianske

fortid. Således har det siden 1800-tallet været skaber- og frugtbarhedsguden Quetzalcoatl ("Den fjerklædte slange"), der har været det mest benyttede symbol på arven fra aztekernes kultur og verdenssyn. I forskellige former af det oprindelige navn indskrives Huitzilopochtli i 16- til 1800-tallet i den nord- og mitteuropæiske litteratur, og han dukker sideløbende op i dukkespil, nu under navne såsom Vitzliputzli og Fitzleputz. I dele af litteraturen, som f.eks. i Heines digt, bevares den direkte historiske sammenhæng mellem Vitzliputzli og den aztekiske højkultur, men de forvanskede former af navnet knyttes med tiden også sammen med andre hedenske skikkelser uden relation til Mexico. I Danmark finder vi således allerede i 1600-tallet Fisle Pusle og Vissle Pussle anvendt om dukkespilsfigurer fra fjernøsten, og endelig synes navnet at have overlevet i begrænsede dele af den bornholmske sagnverden frem til i dag. Huitzilopochtli's lange rejse og mange forvandlinger ender altså tilsyneladende på Bornholm i skikkelse af trolde eller nisselignende småfolk – Fisle Pusler. Skæbnens ironi og tilfældighedernes spil har villet, at den forvanskede form af Huitzilopochtli har overlevet på en ø, og på en ø var det jo netop, at skytsguden oprindeligt havde beordret sit folk at slå sig ned.

Noter

En varm tak til Thore Bjørnvig, Una Canger, Jan Cirkola, Mettelise Fritz Hansen, Christophe Helmeke, Lisbeth Falster Jakobsen, Nanna Finne Jensen, Ann Vibeke Knudsen, Tore Leifer, Inge Lise Pedersen, Lars Rebehn og Toke Sellner Reunert for hjælp, gode råd og afgørende oplysninger.

1 Se f.eks. Reimund Kvideland & Henning K. Sehmsdorf (red.), *Scandinavian Folk Belief and Legend*, 1988; Jesper Nielsen, *Under slangehimlen – mayaernes kultur og historie*, 2000.

2 Bernardino de Sahagún, *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain*, 12 bind oversat og redigeret af Arthur J.O. Anderson & Charles E. Dibble, 1950-82.

3 Bengt Holbæk & Iørn Pj, *Fabeldyr og sagnfolk*, 1967; Jeffrey B. Russell, *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*, 1984, s. 68, 79, 211.

4 Elizabeth H. Boone, *Incarnations of the Aztec Supernatural: The Image of Huitzilopochtli in Mexico and Europe*, 1989, s. 59 (citater oversat af Jesper Nielsen).

- 5 Elizabeth H. Boone, *Incarnations of the Aztec Supernatural: The Image of Huitzilopochtli in Mexico and Europe*, 1989, s. 69-70; Benjamin Keen, *The Aztec Image in Western Thought*, 1971, s. 114-117.
- 6 Se f.eks. Bengt Holbæk & Iørn Piø, *Fabeldyr og sagnfolk*, 1967, s. 125; Axel Bolvig, *Den ny billedbibel*, 2003, s. 82-85.
- 7 C.H. Ibershoff, "Vitzliputzli" i *Modern Language Notes*, 1917, Vol. 32, No. 5, s. 308-310.
- 8 Elizabeth H. Boone, *Incarnations of the Aztec Supernatural: The Image of Huitzilopochtli in Mexico and Europe*, 1989, s. 83 (citat oversat af Jesper Nielsen).
- 9 Elizabeth H. Boone, *Incarnations of the Aztec Supernatural: The Image of Huitzilopochtli in Mexico and Europe*, 1989, s. 68 (citat oversat af Jesper Nielsen). Se også Jeffrey B. Russell, *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*, 1984, s. 249-250; Ursula Thiemer-Sachse, "Huitzilopochtli-Vitzeputze: cómo se convirtió el diós guerrero mexica en una imagen diabólica en el uso del idioma alemán" i *Anuario de letras modernas*, 1998, Vol. 8, s. 23-41.
- 10 Bil Baird, *The Art of the Puppet*, 1965, s. 71-72; James R. Dow, *German Folklore: A Handbook*, 2006, s. 77-79.
- 11 C.H. Ibershoff, "Vitzliputzli" i *Modern Language Notes*, 1913, Vol. 28, Nr. 7, s. 211-212; C.H. Ibershoff, "Vitzliputzli" i *Modern Language Notes*, 1917, Vol. 32, No. 5, s. 308-310; John McCormick & Bennie Pratasik, *Popular Puppet Theatre in Europe, 1800-1914*, 1998, s. 173-175.
- 12 Jeffrey B. Russell, *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*, 1984, s. 66 (citat oversat af Jesper Nielsen).
- 13 Bil Baird, *The Art of the Puppet*, 1965, s. 65-66 (citat oversat af Jesper Nielsen).
- 14 Bente Dam-Mikkelsen & Torben Lundbæk (red.), *Etnografiske genstande i Det kongelige danske Kunstkammer 1650-1800*, 1980, s. 140; Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 111-122.
- 15 Citeret efter Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 114.
- 16 Citeret efter Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 114-115.
- 17 Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 122.
- 18 Johan Petri Cortemünde, *Dagbog fra en Ostindiefart 1672-75* (oversættelse fra tysk og noter ved Henning Henningsen), 1953; Inger Wulff, "Krydderierne verden" i Torben Lundbæk & Henning Dehn-Nielsen (red.): *Det Indianske Kammer*, 1979, s. 26-41.
- 19 Johan Petri Cortemünde, *Dagbog fra en Ostindiefart 1672-75* (oversættelse fra tysk og noter ved Henning Henningsen), 1953, s. 134.
- 20 Hans Hansson Skonning, *Geographia historica orientalis: Det er: Atskillige Østerske Landis oc Øers, met dess Folckis Beskriffelse: Nemligen, Tyrckers, Jøders, Grækers, Ægypters, Indianers, Persianers, oc andre flere Landskabers underlige Sæder, Tro, Religion, Lower oc selsom Lands Maneer: Af betrode oc fornemme geographis autoribus med Flid til hobe samlit, oc i Dansken publicerit*. 1641, s. 518; Johan Petri Cortemünde, *Dagbog fra en Ostindiefart 1672-75* (oversættelse fra tysk og noter ved Henning Henningsen), 1953, s. 201-202.
- 21 Adam Olearius, *Jürgen Andersen und Volquard Iversen – Orientalischen Reise-Beschreibungen*. 1980 (1669), s. 58.
- 22 Se C.H. Ibershoff, "Vitzliputzli" i *Modern Language Notes*, 1913, Vol. 28, Nr. 7, s. 211.
- 23 *Se Deutsches Wörterbuch*, 1970 (6. udgave), s. 979. Ordet findes desuden i flere andre tyske ordbøger, f.eks. i 1996-udgaven af *Duden: Deutsches Universal-Wörterbuch*, s. 1683, hvor vi finder samme forklaringer på ordet som i *Deutsches Wörterbuch*, mens termen dog helt mangler i visse moderne tyske ordbøger.
- 24 Heinrich Heine, *Romanzero*, 1851. I *Wörterbuch der Deutschen Sprache* af Daniel Sanders fra 1865 finder man under opslaget Vitzliputzli (s. 1425) en direkte henvisning til Heines digt. Se også Benjamin Keen, *The Aztec Image in Western Thought*, 1971, s. 367-371 og Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 115-118.
- 25 Heinrich Heine, *Romanzero*, 1851, strofe 82-83 (citat oversat af Jesper Nielsen).
- 26 Heinrich Heine, *Romanzero*, 1851, strofe 144-145, 147, 149. Efter oversættelse i Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, 1973, s. 118.
- 27 Jacob Grimm & Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch. Zwölfter Band, II. Abteilung*, 1951, s. 386-387. Den tyske ordlyd af talemåden er: "Können wir sie nicht greiffen, so greife sie der vizlipuzli".
- 28 Et opslag i *Schwäbisches Wörterbuch* af Hermann Fischer fra 1908 giver et interessant bud

- på skiftet fra „p“ til „b“ i den sidste del af ordet. Fischer foreslår således at forvanskningen skyldes en tilnærmelse til "Butze", det tyske ord for "bussemand, skræmmebillede, spirrevip" (1908: 1530). Denne tolkning er i overensstemmelse med gudeskikkelsens forvandling. Ursula Thiemer-Sachse bemærker, at Richard og Paula Dehmel baserede deres historie på Karl Glockes eventyr *Fitzliputzli und sein Freund Kockelmock* udgivet 1839 i Berlin, se Ursula Thiemer-Sachse, "Huitzilopochtli-Vitzeputz: cómo se convirtió el diós guerrero mexicana en una imagen diabólica en el uso del idioma alemán" i *Anuario de letras modernas*, 1998, Vol. 8, s. 39.
- 29 Efter C.H. Ibershoff, "Vitzliputzli" i: *Modern Language Notes*, 1916, Vol. 31, Nr. 8, s. 506-507 (citát oversat af Jesper Nielsen).
  - 30 Inger Wulff, "'Fisle Pusle' fra Kunstkammeret" i: Henning Nielsen (red.): *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1973, 1973, s. 118.
  - 31 www.pfatter.de/aspnet_ckiebt/aktuelles/presse-spiegel/2003/dezember03.htm
  - 32 www.mystic-line.com/PDF/Bickel.pdf
  - 33 Karl M. Kofoed, *Bornholmske Sagn og Sagaer*, 1928, s. 45.
  - 34 A.F.V. Seier, *Bornholmske Folkeminder*, 1997 (1934), s. 82-95; Reimund Kvideland & Henning K. Sehmsdorf (red.), *Scandinavian Folk Belief and Legend*, 1988.
  - 35 Ifølge interviews med Nanna Finne Jensen, sept.-okt. 2008.
  - 36 Christian Stub-Jørgensen, "Sagn og overtro" i Bent Rying (red): *Gyldendals Egnsbeskrivelser: Bornholm med Erteholmene*, 1969, s. 141-148.
  - 37 Jeffrey B. Russell, *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*, 1984, s. 78 (citát oversat af Jesper Nielsen).
  - 38 Inge Lise Pedersen, personlig kommunikation, 2008.
  - 39 Ifølge interviews med Nanna Finne Jensen, sept.-okt. 2008. Fremtidige lokalhistoriske undersøgelser samt arkivarbejde i f.eks. Dansk Folkemindesamlings arkiv vil måske kunne kaste yderligere lys over Fisle Pusle-navnets brug og udbredelse på Bornholm.
  - 40 Det bør nævnes, at vi finder navnet og stavemåden Fisle Pusle i én enkelt publikation efter Kunstkammerlisten fra 1690, nemlig i Claus og Jesper Deleurans tegneserie *Occidentens Lys eller Mysteriet om den forsvundne diamant* fra 1980. I historien rejser to danske detektiver til en glemte dal i Mexico, hvor de møder såvel aztekere som sabeltandstigere. På et tidspunkt kobles fanden sammen med den aztekiske gud, og en af hovedpersonerne, Onkel Ftata spørger: "Har Fislepusle hestehove?". Også navnet Fitzliputzli anvendes et antal gange i såvel første bind som i efterfølgeren *Occidentens Lys 2 eller Den glemte dal* fra 1982. Hvorfra de belæste Deleuran-brødre har deres viden er uklart, men det synes oplagt, at de har læst Inger Wulffs artikel om Fisle Pusle fra Kunstkammeret i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, og i parentes kan det bemærkes, at Claus Deleuran en tid læste etnografi på Københavns Universitet.

Debat

Vinkler på forholdet mellem land og by igen – 2500 år – en konferencerapport

Mette Tapdrup Mortensen

Fortid og Nutid, marts 2009, s. 37-47.

Fredag den 28. november 2008 var forskningsinitiativet *land – by*, der udgør et satsningsområde under Institut for Historie og Områdestudier (IHO) på Aarhus Universitet, vært for konferencen: *European Rural-Urban Relations. The Interaction of Rural and Urban Worlds from Greco-Roman Antiquity to the 21st Century.*¹

Mette Tapdrup Mortensen, f. 1975, cand.mag. i historie. Indtil 2010 Ph.d.-stipendiat ved Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet og Den Gamle By i Århus.

IHO definerede i 2006 *land-by* som et satsningsområde for instituttets forskere. Formålet med denne satsning er at sprænge de snævre grænser, der ofte hidtil har hindret forskere i rurale, agrare og urbane samfund i at samarbejde, samt at samle en igangværende forskning på IHO med henblik på at stimulere og befrugte den yderligere. Det brede emne – land og by i fortid og nutid – bindes i instituttets optik meningsfuldt sammen af generelle problemstillinger. Disse er dels udviklingerne inden for mentalitet, køn, kultur, socialstruktur, økologi og økonomi i henholdsvis land og by, dels specifikt spillet mellem disse to sektorer. Opkomsten og defineringen af to særskilte samfundsgrupper, borgerne og bønderne, udgør i den forbindelse en særskilt problematik. Instituttet har i stigende grad fået erfaring for, at der netop i sammentænkningen af forskningen i land og by kan nås interessante nye resultater. Land-by-tematikken er

institutionaliseret i et samarbejde med to forskningscentre organisatorisk placeret mellem IHO og Den Gamle By, Danmarks Købstadsmuseum, og Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum.

I det følgende skal jeg give en rapport om seminaret og visse af de pointer, der kom frem i løbet af dagen.² Baggrunden for at holde et bredt seminar var ønsket om at stimulere et forskningsfelt, der har gamle rødder, men som givetvis må have et stort potentiale fremover. Det var fra arrangørernes side håbet, at konferencens lange tidsramme og dens tværfaglige tilgang skulle tvinge til at eftertænke kategorier snarere end empiri. De terminologiske spørgsmål kom i høj grad på dagsordenen. Mange af deltagerne fandt den begrebsmæssige modsætning mellem land og by nyttig til analyse og beskrivelse, men opdagede igen og igen, at den kompliceredes af mange faktorer, hvilket vil fremgå af emnerne for dagens mange diskussioner.

Antikken

Dagens første taler var Robin Osborne; Cambridge professor med et imponerende CV (hvilket i øvrigt gjaldt de fleste af dagens talere), der talte over titlen *Space and Memorialization in the Attic Demes*. Professor Osborne indledte sit indlæg med at gøre opmærksom på, at han havde tænkt sig at bryde reglerne og kun delvist holde sig til det overordnede tema. For i en historisk periode som den han beskæftiger sig med, er opdelingen i by og land (urban-rural) både meget forstyrrende og meget brugbar. Ikke desto mindre har distinktionen interesseret antikhistorikere meget siden 1970'erne. På den tid begyndte forskningen at få en bedre forståelse af forholdet mellem Athen og Attika i 6.-2. århundrede f. Kr. Det skete bl.a. gennem kortlægningen af Attikas geografi og dens tilhørende politiske orden, som danner grundlag for forståelsen af halvøens demokratiske styreform. Attika var opdelt i 139 mindre samfund (deme) der alle var fordelt på tre områder (tritysser): Byen, kysten og indlandet. De tre tritysser dannede tilsammen en fyle, hvoraf der i alt var 10. En af de løbende forskningsdebatter har omhandlet demernes karakter, herunder om athenerne organiserede demerne i løse bebyggelseshierarkier med et betydeligt indslag af såkaldte "isoleerede" gårde, eller om den foretrukne bebyggelsesorden var landsbyer. Osbornes tese er, at de fleste indbyggere i de attiske deme boede i landsbyer. Forskningen har bl.a. kunnet slutte sig frem til størrelsen af landsbyerne ved at se på antallet af repræsentanter i det centrale, lovforberedende råd ("500-mandsrådet" eller "Boule"), som fandtes i selve Athen. Osborne tilsluttede sig det synspunkt, at antallet af rådsrepræsentanter mod-

svarede et omtrentligt borgerantal i forholdet 1:60, hvorved en deme med en "bouleutisk kvota" på fem repræsentanter således bestod af ca. 1200 mennesker (300 borgere + familie) og et ukendt antal slaver.

Osborne stillede spørgsmålet om, hvorvidt der kunne siges at være en distinkt livsstil på byen og på landet i Athen og Attika i den klassiske periode (ca. 500-300 f. Kr.). Metoden til at forsøge at svare på spørgsmålet var, at se på to deme, Rhamnous og Thorikos, og derefter at sammenligne og kontrastere dem. Det videnskabelige argument for metoden er, at i en styreform, der i så høj grad bygger på homogenitet, er det nødvendigt at se på forskellene selv indenfor denne homogenitet. Derfor præsenterede Osborne to deme, som forskere på baggrund af omfattende arkæologiske udgravninger kan sige har været meget forskellige i deres fysiske struktur. Osborne argumenterede derefter videre for at denne i høj grad også kan fortælle noget om den sociale struktur – ikke mindst ved placeringen af de to byers nekropolis.

Thorikos var en deme med en omfattende historie, hvis nekropolis i hvert fald eksisterede fra 4.-7. årh. f. Kr. Byens funktioner var meget blandede, og selvom byen lå ved vandet, var der intet i kulturlandskabet, der havde en 'salt smag'. Det vil sige ingen spor efter en havneby, men i stedet var det et område hvor sølvminer spillede en stor rolle.

Rhamnous derimod var en fortifikation, og hverdagslivet var domineret af militær tilstedeværelse. Der var ingen tegn på kult indenfor murene. Den lå derimod udenfor, og var udelukkende en kult, der ikke blev blandet sammen med hverdagslivet. Et stykke uden for byen lå Nemesistemplet og frem til det en

vej flankeret af gravmonumenter, hvor de velhavende kunne blive begravet og sikre sig et eftermæle. Denne konstruktion finder på mange måder en parallel i Athen (Kerameikos-området). Interessant nævnte Osborne også, at Nemesis-templet var med til at sikre byens finanser, idet det som andre templer også fungerede som bank.

I den efterfølgende diskussion blev Osborne bedt om at uddybe forskellen på landsby og by (village og town) og svarede, at de eksempler han havde givet var byer (towns). Selvom de var små, har de haft en høj organiseringsgrad, og de fleste havde et "civic centre" – eller "demecenter". I tilknytning hertil blev der spurgt, om der også fandtes en distinkt landbrugskultur i Attika. Det troede Osborne på, men den landlige økonomi og tilstedeværelse har ikke efterladt spor, der gør det muligt for forskere at undersøge problemstillingen nærmere.

Lektor Peter Bang: *Did Christ stop at Eboli? Comparative observations on imperial power and impotence, rural resilience and marginalisation.*

Peter Bang, lektor ved Saxo-Instituttet på Københavns Universitet, beskæftiger sig med antikforskning og makrohistoriske problemstillinger. På konferencen talte han om imperier, hvorfor hans forelæsning komplementerede Robin Osborne godt.

Overskriften henviser til en bog af Carlo Levi³, der på grund af antifascistiske holdninger i 1930'erne blev forvist til en lille landsby i det sydlige Italien. Her havde indbyggerne en talemåde om, at Kristus stoppede ved Eboli, den nærmeste større by, og de opbyggede dermed en identitet for en lokalitet sat uden for religion, moral og ikke mindst historien.

Bang begyndte med dette eksempel, fordi han mener, man må sætte spørgsmålstegn ved, om en sådan landsby i virkeligheden er ladt ude af historien, eller om den bare har været historisk marginaliseret. Byens unge mænd rejste stadig til Amerika, og der kom løbende nyheder fra verden udenfor. Landsbyen var altså stadig forbundet med det større omgivende samfund og med historien på trods af, at landsbyen havde en marginal rural placering. Bangs pointe er, at man ikke kan studere bondesamfund uden den større kontekst, de har indgået og indgår i.

De imperier, Bang beskæftiger sig med, hvilede på beskatning af deres bondebefolkninger, men var struktureret ud fra en urban orden. Imperiets væsen var udnyttelse af først og fremmest bønderne, og de ganske mange byboer blev ikke beskattet på samme måde. For at eksemplificere dette forhold præsenterede han en bestemmelse af den romerske kejser Caracalla, der i Alexandria år 215 fastlagde, at bønderne ikke måtte forblive i byen, når de havde gjort ærinder der, men skulle drives tilbage ud på landet, så de kunne dyrke jorden. For netop jorden og bønderne var skattegrundlaget, og en flugt til byerne ville berøve kejserriget dets grundlag. Samme tankegang gjorde sig gældende hos ottomanerne og mogulerne. Modsat f.eks. forholdet mellem Attika og Athen havde romerne altså meget større fokus på beskatning af landområder.

Men et var ideal, noget andet var spørgsmålet om praksis i magtforholdet mellem land og by. Bang understregede, at bønder ofte var ukuelige og ikke blot ydmyge ofre for imperiet. I skriftligt kildemateriale har Bang fundet gode eksempler på, hvordan bønder udfordrede

imperierne, selv brugte loven, og hvordan deres rettigheder blev accepteret. For eksempel blev lokale hinduistiske skikke respekteret i det mogulske imperium. Bang satte dermed fokus på det ofte i historie diskuterede begreb 'agency', forstået som individers evne til og mulighed for at handle.

Bang kritiserede andre forskere for at se for ensidigt på forholdet mellem imperiet og bønderne. Samtidigt kritiserede han Carlo Ginzburg og dennes ide om, at der i historien findes uberørt landsbyliv, hvor selvstændige forestillinger har kunnet leve. Ginzburg har en alt for simpel ide om forholdet mellem land og by og et forhold der var komplekst og kommunikativt.

Positivt pegede Peter Bang på Michael Manns tanker om samfundet som struktureret af "overlapping networks of social power – some of them partly autonomous." Han omtalte også Robert Redfields begreber 'little and great tradition' som brugbare.⁴ Begreberne blev formuleret i 1960'erne og angiver en måde at analysere relationen land-by som forholdet mellem de urefleksive mange, hvis tradition er svag, og de refleksive få, hvis tradition er stærk og dominerende. I brugen af begreberne mener Bang, at analysen af forhold mellem land og by kunne blive mere dialogerende og mindre ensidigt fokuserende på bottom-down magt udøvet fra bysamfund.

Middelalderen

Christopher Dyer: *Why Peasants needed Towns in Medieval England*.

Christopher Dyer er professor i lokal og regional historie og leder af The Centre for English Local History i Leicester. Dyer's udgangspunkt var 1970'ernes livlige

diskussioner om bønder ("peasants"), og hvorvidt de var afhængige af et marked. Mange konkluderede dengang, at bønder ikke var afhængige men selvforsynende, men adskillige forskere vidste også godt, at noget var galt, for bønder kunne ikke blot puttes i en og samme boks. Siden 1970'erne er der kommet mere og mere fokus på markedet – f.eks. med socialantropologen Alan MacFarlanes billede af middelalderbønder som kapitalister.⁵ Det er nu bevist, at bønderne i middelalderens Europa ikke kun var afhængige af en enkelt afgrøde – i hvert fald ikke generelt. Ved siden af deres hovedafgrøder dyrkede de f.eks. hør, hamp eller safran. De havde en blandet økonomi, de betalte deres skat med rede penge, de solgte op mod en fjerdedel af avlen, og for pengene købte de varer, som de både ønskede sig og havde brug for – som fisk, jernredskaber og klæde. At bønderne var forbrugere er ikke nogen forskningsnyhed, og Dyer understregede da også, at det kun tjente som en introduktion.

I middelalderen var der ca. 600 engelske 'small market towns', hvis overlevelse blev sikret gennem en stor gruppe af forbrugere, nemlig bønderne. Spørgsmålet, som Dyer stillede, var om bønderne kan forbindes med en mere kompleks økonomi end den lokale? Kan bønderne knyttes til et større internationalt marked? Dyer var for nylig på en konference, hvor en kommentar var, at bønder nok var knyttet til et marked, men ikke til det internationale. Dyer var ikke enig, og gav beviser på, at bønder havde forbindelser til handlende på den anden side af Den Engelske Kanal. Et af Dyer's eksempler var farvet stof. Engelske bønder gik i farvet tøj, og farven var importeret. Et andet var knive fundet i middelalderlandsbyer i Lincolnshire. De var lavet

af engelsk jern, men altid med en kerne af stål, der oftest var spansk, sjældnere skandinavisk. Det spanske stål blev importeret til adelens rustninger, men også til bøndernes knive. Der findes også mange andre belæg for den udenlandske import til bondesamfundet, f.eks. norske slibesten eller peber, der i slutningen af 1400-tallet blev brugt så meget af tyske bønder, at man begyndte at anse det for typisk bondeføde.

Dyer understregede yderligere bøndernes rolle som producenter for det udenlandske marked, da størstedelen af den uld, England eksporterede, stammede fra bondeejede får. De fleste engelske bønder var del af et finmasket handelsnetværk, der tillod dem at afsætte deres uld til de større markeder.

Et var, at bønderne var led i internationale handelsnetværk, men var de også klar over, hvor deres eksporterede varer kom hen, og hvorfra deres importerede varer stammede? Havde de en geografisk og kulturel bevidsthed? Dyer mener, at det i nogen grad har været tilfældet. De har kendt til de store religiøse steder i Europa, og gennem kirken har de været integreret i tidens højkultur.

Hvad angår omløbet af penge, aflivede Dyer billedet af bonden, der tog til markedet for at sælge sine varer for derefter at tage en pose penge til skrædderen eller skomageren. Det var mere komplekst end som så. Kildemateriale viser mange forskellige kredittransaktioner. Nogle af de ting bønderne købte var ofte dyre og måtte købes på kredit. Ideen om hånd-til-mund økonomi holder altså ikke. Bønderne kunne og måtte planlægge deres økonomi i et omfang, forskere ikke tidligere har forstået.

Et andet aspekt er arbejdskraft og udveksling af færdigheder og kompetencer.

Ambitiøse bønder lod deres sønner gå i skole i byerne, for at sønnerne kunne gøre karriere som sognepræster. Ligeledes var der flere og flere, der lærte industrielle færdigheder. Dyer tog Birmingham omkring år 1400 som eksempel. På den tid havde byen 1000-2000 indbyggere og var omringet af de landsbyer, der i dag udgør dens forstæder. Hvert af disse mindre steder havde masser af håndværk og handel. Den opdeling af landlige og urbane håndværk, som ofte understreges i forskningen, er måske mere en sproglig end en reel forskel. Dyer konkluderede, at land og by ofte har arbejdet sammen i frugtbar udveksling.

Derefter tog han spørgsmålet om identitet op ved at stille spørgsmålet: Var byer kun bekvemme steder at handle, og var relationen mellem land og nærmeste by kun nyttebetinget? Svaret var nej. Byerne tilbød også en identitet for bønderne. En urban mytologi med fester, der fejrede noget specielt og/eller tilblivelseshistorier, hvor de lokale folk fra landet ofte spillede en vigtig rolle. Når man ser på medlemmerne af byernes broderskaber, finder man også mange fra omkringliggende landsbyer. Så en del af bøndernes identitet var at bo i nærheden af en større by, hvilket gjorde, at de følte sig forbundet til et større netværk. Byen havde brug for folk med håndelag og elever til skolerne. Bønderne havde brug for byen til at købe og sælge varer.

I forlængelse af spørgsmålet om identitet kom spørgsmålet om efterligning. Kopierede bønderne byfolk eller havde de deres egen særlige kultur? Et eksempel på efterligning var tydelig i senmiddelalderen, hvor bøndernes huse begyndte at have udkræmning med stokværk, der sprang frem over de nedre. Det var en klar efterligning af byhuse, der udnyt-

tede pladsen maksimalt. På landet havde man ikke brug for at bygge på den vis for at få plads, her var det et modfænomen.

Den efterfølgende diskussion handlede om forskellen på England hvor handel var fri, og andre egne i Europa som Norge, hvor byer udgjorde centre for den feudale udnyttelse. Flere i salen mente, at man skulle lægge mindre vægt på den feudale udnyttelse. I salen blev også diskuteret, hvordan man egentlig måler urbanitet. Er det antallet af byer, antallet af mennesker, der bor i byerne, eller behovet for et urbant netværk? Afslutningen på den diskussion blev en understregning i vigtigheden af analytisk at adskille begreberne urbanisering og kommerialisering.

Næste taler var dagens eneste kvinde. Lektor på Roskilde Universitetscenter ved institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring, arkæolog Jette Linaa. *Material Culture and Identities in Town and Country in Medieval Denmark. A Case Study of Beer, Cloth and Coins in North Zealand Ca. 1200-1550.*

Linaa understregede, at præsentationen i høj grad var 'work in progress', da data fra de udgravninger, der udgør grundlaget for undersøgelsen, er under behandling. Sammen med ph.d.-studerende Stefan Pajung er hun i gang med at kontekstualisere fundene. Oplægget var struktureret omkring nogle hovedtemaer, hvor det første tog tråden fra Dyr op ved at fokusere på landlige og urbane identiteter. Linaa argumenterede for, at landbrug ikke er nogen god identitetsmarkør i den sammenhæng, fordi landbrug ikke kun fandt sted på landet. Byboerne kunne også være landbrugere, og bønder kunne være håndværkere. Derfor er det

måske bedre at se på kulturelle identiteter og urbane markører som klæde og tilbehør til klæder samt forbrug af øl og vin. Markører for økonomisk integration kunne være fund af mønter. Linaas studier handler om, hvordan kultur spredte sig fra det urbane til det landlige – med de materielle genstande i fokus.

Derefter fremlagde Linaa grundlaget for sine casestudier i Nordsjælland og Vestjylland i perioden 1100-1700. Det drejer sig om 27 udgravninger – fire borge og resten bondegårde. Som altid i arkæologien er der mangel på bebyggelser fra 1400-tallet, men ellers var fundene gennemgående slibesten, jern, træværk, klæde og øl. Desuden fra 1100-1350 ganske få mønter, mens der i perioden fra 1350-1550 var langt flere fund af mønter.

Linaa fokuserede på det, hun kaldte urban identitet på landet, gennem fundet af beholdere, der havde indeholdt øl eller vin fra Tyskland og Frankrig. I det 13. og 14. århundrede var vin forbeholdt adelige og gejstlige. Derimod finder man ølbeholdere på mange gårde – langt flere end mønter. Desværre kan arkæologerne ikke sige meget om distributionen på denne tid. I det 14. og 15. århundrede finder man stadig importeret øl på mange gårde, men også lokale øl. Fra skriftlige kilder ved vi, at øllet blev konsumeret i byerne, men med disse fund, at det også fandt sted på landet.

Til sidst sagde Linaa noget om 'inter-urban identities' med Lemvig i 1200-tallet som eksempel. Her er det nemlig muligt at se en forskel på forbrug i områder, der ligger meget tæt på hinanden. Derfor tolker Linaa, at der har været flere niveauer af kulturelle netværk. Den foreløbige konklusion på baggrund af de forskellige fund i udgravningerne er, at

der har været meget stor forskel på forskellige bønders kultur og tilknytning til byer og urban identitet. Altså at der har været store lokale forskelle.

Den efterfølgende diskussion blev dagens mest livlige. Først og fremmest fordi nogle af salens historikere kritiserede den arkæologiske metodologi for vide fortolkninger på baggrund af et ikke repræsentativt materiale. Linaa svarede igen ved at kategorisere spørgsmålet som en gængs, men fejlagtig, historikerforestilling om, at arkæologers arbejde består i at 'rode i møddinger' og finde tilfældigt materiale. Fundene, der arbejdes med i dette forskningsprojekt, er på ingen måde tilfældige. De befinder sig på en helt bestemt gård, er kommet dertil på en helt bestemt tid og er fundet præcist der, hvor de blev efterladt. Hendes budskab var, at man kan fortælle meget historisk ud fra de præmisser.

En anden diskussion handlede om Linaas terminologier og slutninger, som en fra salen mente, var prædeterminerede. Hvis man slutter fra, at øl er urbant til, at øl fundet hos bønder giver dem en urban identitet, argumenterer man på samme måde og ud fra de terminologier som byboer opfandt i 1700-tallet for at kunne fremstille bønder som deres dumme modsætninger. I middelalderen var forskellen på land og by ikke nødvendigvis kulturelt lagt ud. Spørgsmålet var, hvorfor det overhovedet er urbant at drikke øl på denne tid, når bønderne også gjorde det? Linaa understregede, at hun netop prøvede at vise, at der ikke var så skarp en forskel, men ville godt gå med til at arbejde med nogle andre termer i sit videre arbejde. Termen identitet blev også diskuteret, da mange mener, at ordet er problematisk, fordi det nemt bliver en anakronisme. Linaa derimod forsvarede

brugen med at understrege, at det handlede om fokus på villet handling, og at bønderne selv tog et valg omkring at have et forbrug og et større eller mindre forhold til et bestemt område.

Det tidlig-moderne

Dagens femte taler var professor Finn-Einar Eliassen fra Høgskolen i Vestfold: *The urban-rural continuum in early modern Europe*.

Eliassen begyndte med at fundere over sin opgave, nemlig at være dagens kætter, der skulle udfordre dikotomien land-by: Måske endda ikke kun at udfordre og sætte spørgsmålstegn ved opgaven, men ganske enkelt benægte at sådan en opdeling giver mening. Men Eliassen understregede fra begyndelsen det svære ved at være kætter, når der ikke findes nogen ortodokse. Med andre ord – der findes ikke mange, der finder den skarpe opdeling meningsfuld.

Udgangspunktet for forelæsningen var dermed at forsøge at se fra andre vinkler. Er der andre analytiske muligheder, der ikke kun tolker land-by ind i noget, der handler om magtrelationer? Antologien *Capital Cities and Their Hinterlands in Early Modern Europe* redigeret af Peter Clark blev fremhævet som en mulig tilgang. Ordet *hinterland* som bedst kan oversættes med opland, viser, at det nærmere handler om komplementaritet og om fokus på økonomi, kommercialisering, mobilitet, demografi samt den kulturelle udbredelse af ideer og varer. Centralsteds-teorien udsiger per definition, at byen er central og landet er periferien. Det er ikke sandt – og måske vender det endda tingene helt på hovedet! Byer har både været handelssteder, kulturelle centre, men også undertryk-

kere. Men man kan ikke tage for givet, at det var byen der var stærkest i forholdet mellem byen og oplandet. Det forhold kan ændres over tid, hvilket bl.a. Hohenberg og Lees⁶ har fokuseret på med begreberne byfaser og landfaser. Landet er ikke en passiv modtager, men også en aktiv spiller. Her refererede Eliassen til Bangs tidligere indlæg og understregede, at der er stor forskel på, hvad der bliver givet, og hvad der bliver modtaget.

Men Eliassens egentlige ærinde var at fremhæve en helt tredje tilgang: kontinuum. Derefter tegnede han en streg på tavlen og placerede *Urban* til venstre og *Rural* til højre. Med den ganske simple figur ville han nedbryde den formalisme, som har plaget middelalder og tidlig moderne historie. Den har nemlig ofte gået ud fra idealiserede forestillinger om, hvad det urbane er. Og spørgsmålet er, om undtagelserne ikke er så mange, at man må spørge hvorvidt opdelingen giver mening. Der er mange mellemliggende stadier af, hvad alle er enige om er byer, og hvad alle er enige om er landområder. F.eks. begrebet 'scattered urban settlements' – hvad ligger der i det? Endvidere findes der såre mange eksempler på mennesker der veksler mellem by og land og er mobile: handelsrejsende, havnearbejdere, kvindeligt tyende, sømænd. Hvor skal alle disse mennesker placeres?

Eliassen tordnede på egen underspillede facon og opfordrede til at holde op med at tænke i dikotomier, fordi det fører til kamp mod mange unødvendige koncepter og begreber. Dermed ikke være sagt, at vi ikke som forskere skal interessere os for, hvorfor så mange bosætter sig i byen, samler sig i noget, vi – og de – kalder byer. Men man skal samtidig huske, at de socioøkonomiske forskelle,

der findes på folk i byerne, også findes på landet. F.eks. mode. Den slags kan altså ikke analyseres som udelukkende urban. Menneskers kulturelle attitude må have været meget individuel. Distinktion er vigtig alle steder. Afsluttende understregede han, at land-by dikotomien er lavet af mennesker, men vi er så vant til at bruge den, at vi tager den for givet.

Den efterfølgende diskussion handlede bl.a. om, hvorvidt denne ide om kontinuum kan bruges i hele Europa og til alle tider i historien. F.eks. påpegede en, at bilen har gjort meget for forholdet mellem land og by. Eliassen forklarede, at han havde forsøgt at være generel, men at det var klart, at der var store regionale forskelle. I Ungarn f.eks. har byer ikke været privilegerede men derimod markedspladser, hvor købmændene var fæstebønder, hvilket strider imod hvad vi ellers ved. Men modellen er tænkt som et generelt redskab.

Sidst kom argumentet om, at hvis forskere ikke må brugen termen land-by, som jo er et godt analytisk redskab, ja så finder de bare på andre og nye absurde termer og alt ender i verbalt anarki.

Nutid og fremtid

Niels Kayser Nielsen: *From Urban Kebab to Farmers Fair – Aspects of Experiential Economy in Contemporary Denmark*.

Niels Kayser Nielsen er lektor på Aarhus Universitet og har gennem længere tid interesseret sig for mad og madkultur.

Udgangspunktet er, at selv i dag er land og by afhængige af hinanden. Det kan man bl.a. forsikre sig om ved samtidige studier af madkultur. Kayser Nielsen var, som han sagde det, ikke kun til konferencen som historiker men også

som en etnolog, der har lavet feltarbejde i samtlige Århus' kebabbutikker.

Fødevarer skal i dag sælges på sofistikerede måder. Vi vil spise mad og have drikkevarer med en kultur og en historie. Det er tredje fase af en kulturel udvikling. I første fase var produktionen vigtig, i anden fase var konsumtionen i fokus og skulle være så nem som mulig. Det skulle være simpelt og billigt – 3 flasker vin for 100 kr. I den tredje fase lever vi i et oplevelsessamfund, hvor mad ikke reflekterer et behov, men nærmere medfører udfordringer og kompleksitet og involverer interessante tilblivelses-historier.

Men Kayser Nielsen ser forskellige bevægelser. En er mod autenticitet. Vi vil tilbage til det simple: Ost, mælk, pølser etc., der smager som på bedstemors tid. Den anden bevægelse er, at man kan spise alle steder i det offentlige rum. Dette fænomen kalder Kayser Nielsen hyperurbanitet.

Et eksempel på autencitetsbølgen er forretningen Aarstiderne, der siden 1999 har leveret økologisk frugt og grønt til danskernes dør. I 2008 var der 170 ansatte, der leverede til ca. 40.000 husstande. Kayser Nielsen mener, at det handler om refleksiv nostalgi; man ved godt, at det ikke er helt autentisk fra jord til bord, men man abonnerer alligevel på nostalgien. Et andet eksempel er gårdmarkeder, Farmers Markets, placerede i storbyen.⁷ Helt essentielt for sådanne markeder er, at varerne ikke bare er økologiske, men også kommer fra både glade og tilfredse dyr og mennesker. Det er sådanne steder, man finder produkter med en genealogi: "the only additive is the history of good farming". "Fra marker hvor stenøkser er fundet", "Fra gård, hvor samme familie har boet og dyrket

jorden i 10 generationer." Forbrugerne betaler langt mere for disse varer, dels fordi de har en historie, og dels fordi de er købt et hyggeligt sted.

Derefter reflekterede Kayser Nielsen over det interessante i måden vi indtager mad på i det offentlige rum. Fra pølsevognen, hvor kunderne vender ryggen til verden, til kebabstedet, hvor de kigger ud på den – eller til de mange, der spiser på farten. Det urbane rum er så hjemligt, at det kan fungere som spisestue. Til gengæld er den mad, vi spiser i dette hypermoderne urbane rum ofte gammeldags bondemåltider fra den Anatolske højslette eller fra fårehyrder i Syrien. Mødepladserne mellem land og by er mange i den moderne by.

Fra salen blev der spurgt, om der ikke også er en anden side af denne historie, nemlig at der er et kæmpeforbrug af billige fødevarer af dårlig kvalitet, som ikke passer ind i fortællingen. Til det svarede Kayser Nielsen, at det var sandt, og at hans fortælling handler om de privilegerede, der har råd. Men han mente samtidig, at folk kunne købe bedre fødevarer, hvis de prioriterede det. Han pointerede også, at der ikke nødvendigvis er nogen modsætning mellem disse ting. Forbrugerne kan gå på flere ben. De er ikke ambivalente, de er bivalente. En anden kommentar til foredraget påpegede, at de påviste tendenser på sin vis er meget basale mekanismer for de moderne byer, der har mistet deres fremstillingsvirksomhed. Byerne er præget af ønsket om at finde nye måder at anvende bygninger og lokaler på samt gøre byen mere attraktiv, og et 'hyggeligt' sted for konsum.

Dagens sidste taler var professor fra Sveriges Lantbruksuniversitet, Janken

Myrdal: *The next fifty years in a long historical perspective – towards a new rural-urban symbiosis.*

Forelæsningen havde udgangspunkt i en ganske ny bog af Myrdal med titlen *Framtiden – om femtio år. Global utveckling och ruralt-urbant i Norden.* Den var udsprunget af et rapport for det svenske landbrugsministerium

Historikere der beskæftiger sig med fremtidsforskning er få, og Myrdal, der ellers er allermest kendt som middelalderforsker, indledte med at fortælle om den metodiske tilgang. Historikere ser på store bevægelser over tid modsat f.eks. det danske institut for fremtidsforskning, der efter hans mening bruger intuition som metode. Som fremtidsforsker bliver man, pointerede Myrdal, nødt til at være mild determinist og positivt tænkende.

Hvorfor udvikler historien sig i modsætninger? Den menneskelige egenskab til at kontrollere naturen gør os også til de mest afhængige af den. Mennesker er fantastiske til at forestille sig det, der ikke eksisterer. Vi opfinder ikke kun teknologier, vi opfinder også behov. Hvis man ser på historiens store bevægelser, er der gennemgående teknologiske gennembrud efterfulgt af perioder med krise. Derefter bliver der banet vej for nye ideer og måder at løse problemer på. (Myrdal understregede, at dette kun var et indblik i en langt større teori). Spørgsmålet er, hvorvidt vi er i en periode med ekspansion eller krise lige nu? Vi oplever måske ikke i en krise, men vi lever med ideen om krise. Hvad er en krise? Det er et punkt, hvor fremtiden er determineret. Men kapaciteten i dag er så stor og globaliseret, at vi ikke kan tillade en krise. Alligevel er der nogle helt basale problemer, vi bliver nødt til

at løse inden for de næste 50 år. Men er vi på vej ind i en stagnation i den teknologiske udvikling?

Derefter gik Myrdal over til at give et bud på, hvordan forholdet mellem land og by vil forandre sig fremover. På mange måder vil det være det samme, men der er siden oliekrisen i 1970'erne ved at opstå en vældig flaskehals i form af energiforbruget til transport. På andre områder er forbruget stagneret, men ikke hvad angår transport. Myrdal forudså derfor, at biler og kørsel bliver den næste store moralske diskussion. Myrdal bad forsamlingen om at forestille sig, hvad der ville ske, hvis den herskende norm blev, at privatbiler samt al hurtig transport over distancer ikke var ønskelig. Hvis man f.eks. ville til Kina, ville det tage måneder, og transport af friske fødevarer over lange distancer ville standse. På den måde kan vi gøre byer til steder, som ikke har den store økologiske indflydelse, som det i dag er tilfældet. Det vil skabe en ny form for urbanisering. Endvidere forudser han store landlige områder i Skandinavien, der i dag er tyndtbefolkede, men som i fremtiden vil have mennesker, i hvert fald i sommerhalvåret. Her kan man leve i en form for "transhumance". Biodiversitet og rekreation vil blive en skattet produktion for disse rurale områder, der vil være præget af økologi og genbrug. Fordi man bevæger sig langsommere, vil man også opholde sig længere tid på samme sted, hvilket vil få stor betydning for forholdet mellem land og by. Myrdal brugte begrebet "the Rurban Society", om det nye samfund, hvor folk bor både i byen og på landet.

Den efterfølgende diskussion bar præg af, at klokken var blevet 18, og deltagerne var trætte og mættede af

alle dagens input. Men der blev stillet spørgsmålstejn ved nyttigheden af fremtidsforskning. Myrdal forsvarede fremtidsforskningen med, at den er god til at stille spørgsmål, som skaber væsentlige diskussioner og kan være med til at foreslå kursændringer.

Et pip om tværfaglighed

I auditoriet sad fra morgenstunden ca. 50 mennesker, inklusiv dagens talere. Det var et pakket program med 45 minutter afsat til hver taler, og i løbet af dagen blev deltagerantallet kraftigt reduceret. Af det kunne man konkludere, at selv om dagens program lagde op til tværfaglighed og et forsøg på at få interesserede i antik, middelalder, tidlig moderne og moderne til at tale sammen og blive inspireret af hinanden, så er det et ideal.

I virkelighedens verden er historikere specialiserede og hører helst på dem, der arbejder med samme periode som de selv. Tværfagligheden kan let synes truet i dagens universitære verden, hvilket er vældigt synd. Det er nemlig på mange måder frugtbart at få et indblik i, hvordan forskere i andre historiske perioder går til problemstillinger med paralleller til eget forskningsområde. Det er sådan nye ideer og vinkler opstår.

Og netop den brede og komparative form, hvor problemer behandles over et langt tidsrum, er ikke kun i tråd med de ansøgningsudbud, der udgår fra forskningsråd og EU, men det peger samtidig mod den forankring af historien i samtiden, der er så nødvendig for at stille frugtbare spørgsmål.

Noter

- 1 En stor tak til professor Bjørn Poulsen og lektor Jens Krasilnikoff, begge Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet for kyndig gennemlæsning og kommentering af konferencerapporten.
- 2 Peter Clark, professor i europæisk byhistorie ved Helsinki Universitet talte over titlen: *Between Rural and Urban: Small Town Identities in the long 18th century*. Indlægget var en skitse af nogle ideer og 'puzzles' til et netop påbegyndt forskningsprojekt. Det egner sig ikke til referat og er derfor udeladt.
- 3 Carlo Levi: *Christ Stopped at Eboli: The Story of a Year*, 1945

- 4 Robert Redfield: *The Little Community and Peasant Society and Culture*, 1960.
- 5 Alan Macfarlane: *The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition*, 1978.
- 6 Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees: *The making of Urban Europe 1000-1994*, Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- 7 Se f.eks. http://www.oproerframaven.dk/farmers_markets/om_farmers_markets/

Debat

Industrikulturens År 2007

Et år med fokus på industrisamfundet, industrikulturen og kulturarven

Morten Pedersen

Fortid og Nutid, marts 2009, s. 49-60.

I 2007 var der rig mulighed for at fordybe sig i, hvordan industrien i løbet af de seneste godt 150 år har forandret Danmark på stort set alle leder og kanter. Gennem et mylder af aktiviteter blev der nemlig sat fokus på en lang række industrirelaterede temaer. Alt lige fra servering af retter fra en arbejders opskriftsbog fra 1907 på Aalborg Historiske Museum til den internationalt anlagte vandreudstilling *Dream Factories*, der blev vist på Arbejdsmuseet i efteråret, og som udsprang af arbejdet i det nordisk-baltiske forskernetværk *Industry and Modernism*.¹

Morten Pedersen, f. 1973, museumsinspektør, ph.d. ved Nordjyllands Historiske Museum. Har bl.a. skrevet *De danske cementfabrikkers bebyggelsesmiljø*, 2008, og været medredaktør af *Industrimiljøer*, Den Jyske Historiker nr.121-122, 2008.

Industrikulturens År 2007 var en tiltrængt bredside mod den fortælling om Danmark som først og fremmest en landbrugsnation, som de fleste af os har fået ind med modernismen. På den måde kan arbejdet i 2007 med industriens historie og kulturarv opfattes som en parallel til Middelalderåret 1999, der havde til hensigt at bane vejen for en ny og mere positiv opfattelse af en central historisk periode. Og lige som Middelalderåret næppe fik gjort helt kål på forestillingen om 'den mørke middelalder', er der også efter 2007 noget at arbejde videre med, når det gælder industriens rolle i det danske selv billede. Jeg synes derfor, at der er god grund til at sige tak for indsatsen og så i samme åndedrag pege på,

at der fortsat ligger store emneområder – med mange spændende perspektiver – og venter på, at nogen tager fat.

Nu efterfølgende flyder de mange aktiviteter i 2007 givetvis sammen til en stor masse for de fleste (og det gjorde de nok allerede i 2007), men udgangspunktet var imidlertid to bagvedliggende overordnede initiativer. 2007 var nemlig året, hvor Kulturarvsstyrelsens såkaldte satsningsområde under titlen *Industrisamfundets Kulturarv* afsluttedes – og kulminerede – efter fire års indsats. Satsningen var bl.a. foranlediget af, at en sammenslutning af museumsfolk, i daglig tale kaldet Industripuljen, i 2001 havde rettet henvendelse til kulturministeren og miljøministeren med en påpeg-

ning af behovet for en national strategi for arbejdet med industrisamfundets kulturarv. Blandt Industripuljens medlemmer opstod samtidig tanken om at supplere styrelsens satsningsområde med en målrettet formidlingsindsats, der med inspiration fra Middelalderåret fik udgangspunkt i en udnævnelse af 2007 til *Industrikulturens år*. Aktiviteten foregik altså i den danske museumsverden og dens nærmeste omegn, men der var tale om to selvstændige initiativer, der havde hver sine målsætninger og konkrete tiltag. Skal der knyttes nogle kommentarer til, hvordan opgaven blev løst, tjener det derfor klarheden bedst at omtale dem hver for sig.

Kulturarvsstyrelsens satsningsområde – Industrisamfundets kulturarv

Da Kulturarvsstyrelsen i 2003 lancerede sit første satsningsområde, blev den overordnede målsætning formuleret som skabelsen af "... *et øget kendskab til industrisamfundets kulturarv så vel i fagmiljøer som i offentligheden og at sikre at et passende udvalg af arven bliver indsamlet, registreret, bevaret og undersøgt.*"² Længst hen ad vejen var projektet altså i udgangspunktet rettet mod opbygningen af det faglige grundlag for arbejdet med industrisamfundets kulturarv, og ikke mod brugen af kulturen i brede event-sammenhænge. Selvom der kom både udstillinger, publikationer og arrangementer ud af satsningsområdet, træder man vel næppe heller nogen over tærerne ved at sige, at styrelsens satsning i sig selv ikke kom til at befordre nogen folkebevægelse. Dette valg af fokus kan man selvfølgelig godt kritisere, men jeg kan på den anden side have svært at få

øje på, hvordan sagen skulle have været grebet meget anderledes an. For modsat tilfældet i især England og Sverige har vi jo aldrig herhjemme haft en bred interesse for hverken industriel arkæologi, arbejdslivsmuseer eller en 'grav-hvor-du-står-bevægelse' (selv om der nu på det punkt var en del aktivitet i 1970'erne), som en sådan centralt initieret satsning kunne have grebet fat i og søgt at støtte og udvikle.³ Og hos de centrale 'kulturarvsaktører', dvs. museerne, har der traditionelt ikke været megen lyst til at beskæftige sig med industrialiseringen. Men på det punkt ser det faktisk ud til at, *Industrisamfundets kulturarv* havde held til at flytte noget, i hvert fald i løbet af selve projektperioden 2004-2007.

På mange museer tog man nemlig handsken op og benyttede sig af muligheden for at få støtte til at søsætte nye tiltag. En løselig sammentælling fra oversigten over støttede 'industriprojekter' på styrelsens hjemmeside afslører, at der i 2004 blev givet støtte til 27 museumsprojekter, i 2005 var tallet 13, i 2006 15 og i 2007 19. Groft kategoriseret fordeltes de 74 tilsagn om støtte sig på 50 undersøgelsesprojekter, 12 publikationer og 12 projekter møntet på andre formidlingstiltag, dvs. udstillinger, drift af sekretariater mm. Mange af projekterne har ganske vist kastet langt mere af sig, end de snævre formål der fandt støtte, og det lykkedes rundt omkring at stable et væld af formidlingstiltag på benene ad anden vej. Men mængden af undersøgelsesprojekter må vel tages som et udtryk for, at der har været et stort behov for ny viden og overblik.

Selvom mange af projekterne var præget af høj faglighed og professionalisme, og selvom de i flere tilfælde meget befriende bevægede sig ud over

det enkelte kulturhistoriske museums geografiske ansvarsområde, er dette behov vel næppe udfyldt ved udgangen af 2007. Odense Bys Museer gennemførte en landsdækkende undersøgelse med fokus på et afgrænset delområde, nemlig industrisamfundets havne, som et led i styrelsens arbejdsplan, og dertil kom bl.a. undersøgelser med fokus på de danske sukker- og cementfabrikker. Publikationen *Industriens Billeder*, der blev udarbejdet i forbindelse med en udstilling ved Nordjyllands Kunstmuseum og Arbejdermuseet, har tillige skabt et imponerende overblik over dansk malerkunsts forhold til industrisamfundet. Dertil kom bl.a. værker om den danske flinteindustri og om den bornholmske råstofindustri, men listen over resultaterne er alt for lang til, at alt kan nævnes her.⁴ Sammenfattende kan det anføres, at især den store mængde af publikationer, der er kommet ud af anstrengelserne, vil tjene som et varigt redskab i mange år fremover. Men det er jo ikke svært at pege på eksempler på stort set uberørte forskningsområder, der forekommer særdeles perspektivrige.

Helt farvet af mine egne præferencer – og jeg ved godt, at kulturarv er andet og mere end fysiske ting og herunder bygninger – kan jeg nævne slagteriernes bebyggelsesmiljøer. Dem hører man jo af og til karakteriseret som et resultat af sådan lidt tilfældige udvidelser gennem tiden. Men det er vel relevant at spørge, om der alligevel ikke skete mere grundlæggende forandringer efter 1910, hvor de amerikanske rationaliseringsmetoder blev kendte, og hvor Fords samlebandsfabrikker blev en internationalt kendt inspirationskilde. Der er også kun helt indledningsvist taget hul på en forståelse af, hvordan det indu-

strielle landskab forandredes efter 1945. Har f.eks. perioden efter 1970, hvor det ofte hævdes at industrisamfundet er afløst af et globaliseret videns- eller netværkssamfund, betydet et farvel til en industriel landskabstype? Kører man på motorvejen fra Randers til Odense er det jo tydeligt for enhver, at der fortsat bygges industribygninger. Men er det byggeri så udtryk for noget kvalitativt nyt, styret af en ny samfundstypes måder at gøre tingene på?

Det sidste berører på et overordnet plan forholdet mellem forandringer i det fysiske miljø og forandringer på struktur- og konjunkturniveau. Skal der for alvor tages fat på sådanne brede og mere grundlæggende problemstillinger, vil museernes ressourcer, som det ser ud i dag, ofte ikke række. Men det betyder jo ikke, at museerne ikke har brug for en sådan viden i deres arbejde med kulturarven i landskabet, eller at området ikke rummer perspektiver også for andre i arbejdet med forståelsen af industrisamfundets udvikling. Derfor vil det da også kun være ønskeligt med en hjælpende hånd fra anden side. På universiteternes historiske institutter er man ganske vist ikke meget for at arbejde med den materielle kultur. Men set fra min stol ville det så være oplagt, hvis man så nærmere på håndteringen af den industrielle kulturarv, f.eks. hvilket forhold til den industrielle fortid der materialiseres ved omdannelser af forladte fabriksområder. Hvad findes værdigt til bevaring og hvordan? Og hvad er ikke værdigt til optagelse som elementer af kulturarven, men skal blot raseres?⁵

Er det så lykkedes at skabe en interesse for industrisamfundets kulturarv, som vil holde ved i tiden efter satsningssområdets afslutning? Det vil tiden jo

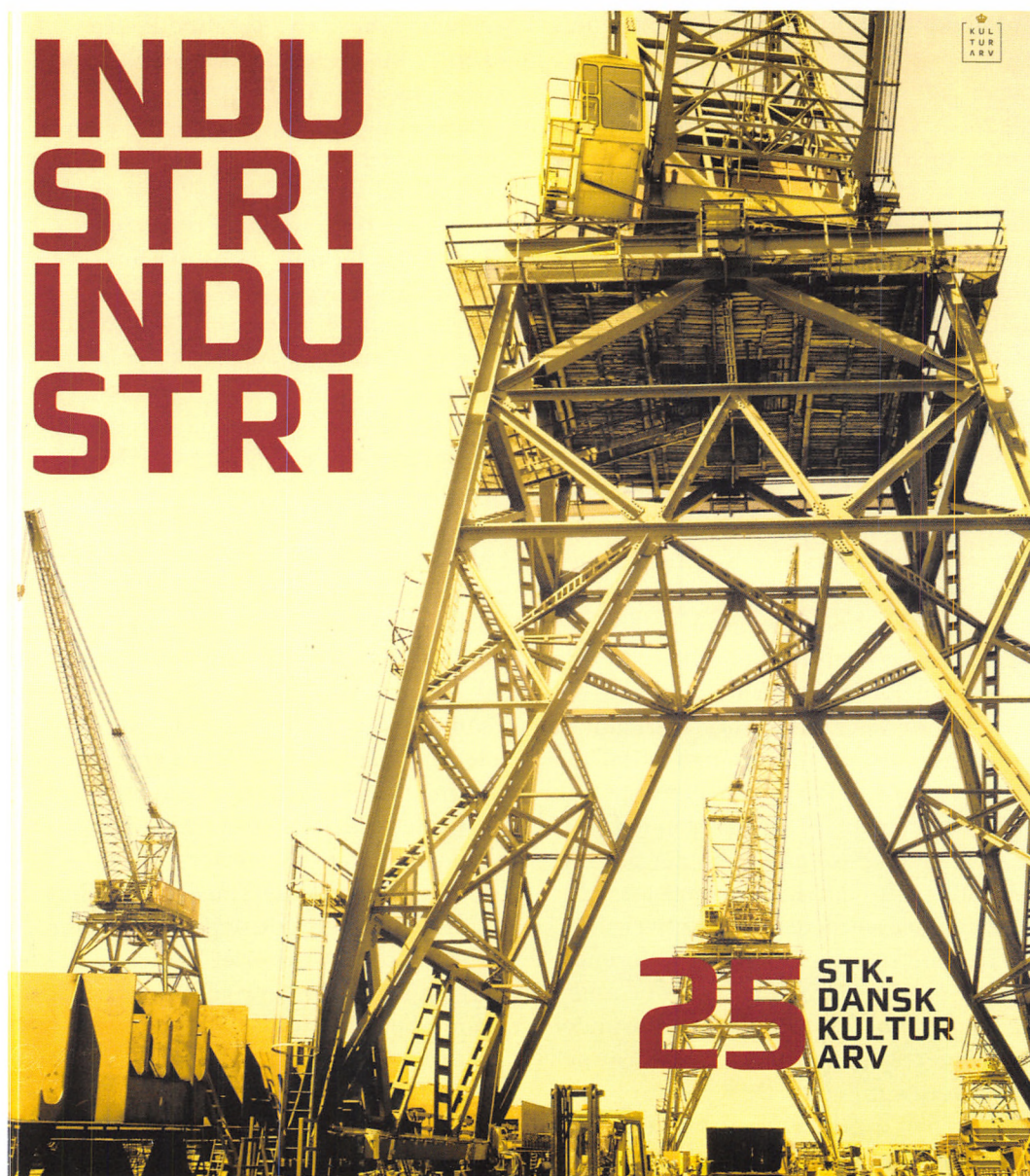
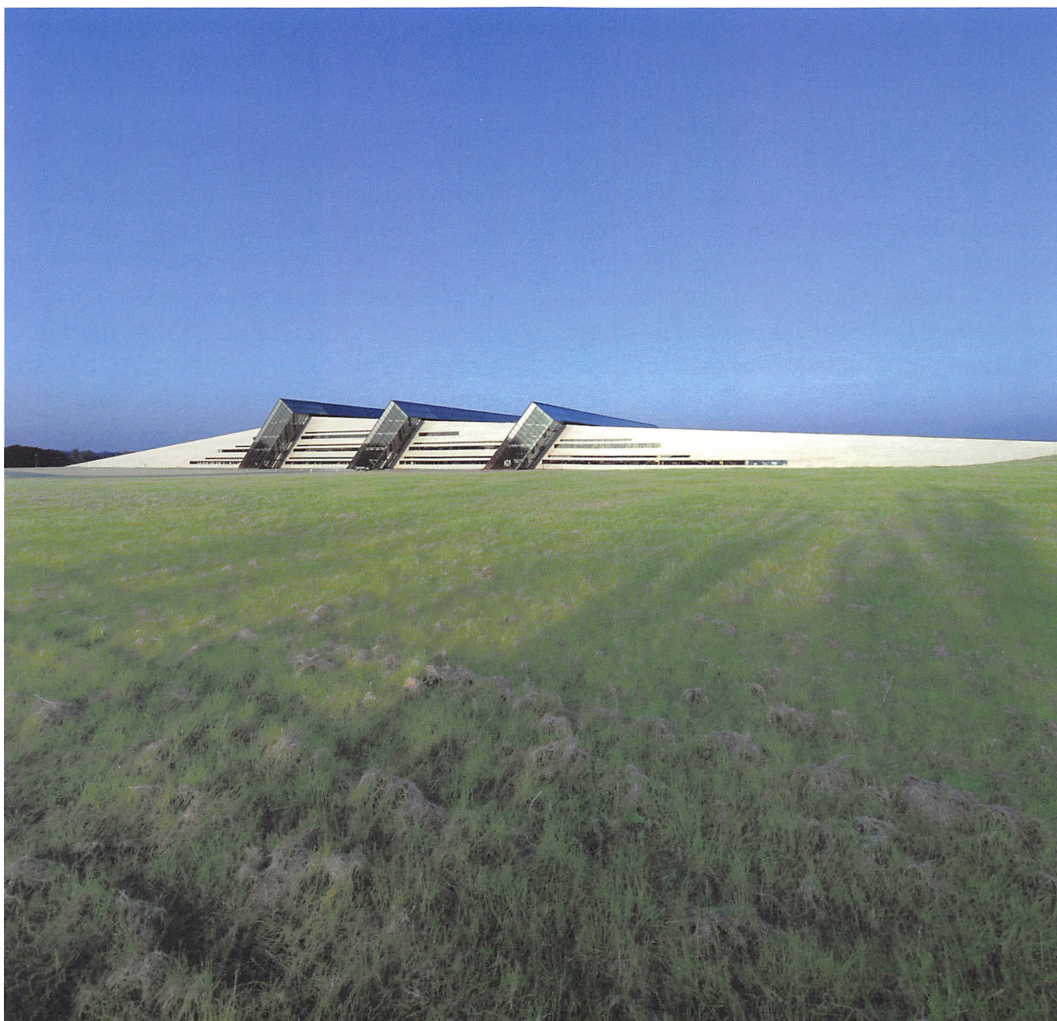

Fig. 1. Bogen "Industri Industri – 25 stk dansk kulturarv" var kulminationen på Kulturarvsstyrelsens udpegning af 25 nationale industriminder. Arbejdet var baseret på en grundig afklaring af centrale linier i landets industrialisering. Udpegningen hvilede altså på et videnskabeligt grundlag rettet mod udpegningen af prægnante fysiske udtryk for væsentlige samfundstræk og havde derfor et vægtigt fagligt argument. Det lover godt, nu hvor en ny satsning er i støbeskeen, denne gang med fokus på 'velfærdssamfundet'. Ved netop at satse på et centralt aspekt af nyere dansk historie, frem for en arkitektonisk kategori, lægges der jo op til en lignende fremgangsmåde. Uden basis i en systematisk analyse af, hvad der har karakteriseret velfærdssamfundet, og hvordan disse karakteristika repræsenteres i det fysiske miljø, vil forsøg på f.eks. at udarbejde lister med emner til bygningsfredning i hvert fald fremstå som mere eller mindre tilfældige øvelser, der efterlader elementerne fritsvævende. Eller, med andre ord, arbejdet vil savne bund i et fagligt argument.

Fig. 2. Det har været hævdet blandt historikere, at efter den højindustrielle periode er et velkendt brand blevet vigtigere end et velordnet produktionsanlæg. Fiberline Composites ved motorvejen øst for Middelfart, tegnet af KHR Arkitekter A/S og opført 2005-2006. Foto: Poul Elmstrøm.

vise, men allerede nu – ved udgangen af 2008 – synes jeg, der kan være grund til bekymring. I hvert fald afslører endnu en sammentælling på styrelsens hjemmeside, at kun en lille håndfuld industriprojekter fandt vej til støtte ved uddelingen fra den generelle sum for 2008, herunder afviklingen af sekretariatet for *Industrikulturens* år. Man kan undre sig over, hvad det markante fald i for-

hold til de foregående år er et udtryk for. Det ligner nærmest en kapitulation, og i betragtning af, at det klart fremgår af styrelsens hjemmeside, at projekter med fokus på industrisamfundets kulturarv fortsat vil være højt prioriterede, er det oplagt at konkludere, at den danske museumsverden ikke i nogen vid udstrækning kan eller føler sig kaldet til at følge op på de foregående års fine takter. Skal

der følges op, kræver det i hvert fald, at initiativet ikke bare skubbes over til den lille kerne af industri-aficionados, der har arbejdet engageret og intenst med emnet de seneste 3-4 år. Døgnet har som bekendt kun 24 timer. Det må efter min mening være tiden, hvor arbejdet med industrien – dens historie og dens kulturarv – bakkes bredt op, herunder ikke mindst ved de overordnede prioriteringer der gøres på landets kulturinstitutioner.

Danmarks vigtigste industriminder

Den del af *Industrisamfundets kulturarv*, der har fået størst opmærksomhed, er uden tvivl udpegningen af Danmarks vigtigste industriminder, dvs. dels *Industrihistoriens Danmarkskort*, dels udpegningen af *25 nationale industriminder*.⁶

Det er i hvert fald den del af satsningen, der har vakt størst debat. Inden for snævre fagkredse var der nok en overgang en god gammeldags murren i krogene overfor opbygningen af endnu en del af dette 'kanon-uvæsen', og over for de – efter nogles mening alt for 'pæne' – valg der blev foretaget. Begrebet 'industriminde' blev vendt og drejet, og det blev påpeget igen og igen, at industriel kulturarv også er andet end fabriksbygninger. Uden for kulturarvsarbejdernes snævre kredse affødte udpegningsprojektet den forventelige diskussion om, hvad vi så stiller op med de store gamle fabrikker. Bygningerne, der i princippet kun var en del af de udpegede industriminder, kom, hvad enten det var hensigten eller ej, i offentlighedens fokus, og det er som om, at tanken om bevaring af et epokegørende cement-roterovnsanlæg for nogle forekommer helt umu-

lig – velvidende, at der samtidigt kan tilvejebringes tocifrede millionbeløb på restaurering af herregårdskomplekser i det yderste Jylland. Debatten har bragt mange indfaldsvinkler frem, som man kan have alle mulige meninger om. Og det er vel positivt i sig selv. Jeg synes, at selve udpegningsarbejdets karakter fortjener et par ord på vejen.

I dag er der via det såkaldte *Industrihistoriens Danmarkskort* på Kulturarvsstyrelsens hjemmeside mulighed for overblik og viden om 161 udvalgte industriminder fordelt over hele landet. Via en geografisk søgefunktion kan man klikke sig ind på oplysninger og vurderinger af de enkelte industriminders baggrund, bygninger, anlæg og arkiver, samt en vurdering af deres værdi. Men der er også mulighed for at søge via en branchesorteret liste. *Industrihistoriens Danmarkskort* giver altså mulighed for et relativt let tilgængeligt overblik, der hidtil kun har været ganske få personer forundt.

Arbejdet med udpegningen af de vigtigste regionale 161 industriminder var en af satsningsområdets kerneopgaver. Den blev overdraget til de nu hedengangne amtslige museums- og kulturmiljøråd, der i de fleste tilfælde valgte at overdrage arbejdet til en eller flere lokale museumsfolk. Der blev i oplægget til rådene skriftligt lagt vægt på, at udpegningen skulle omfatte 5-10 industriminder på grundlag af oversigter over den hidtidige forskning og regionernes industrihistorie, herunder industribebyggelsens udvikling, og det resulterede i et gennemgående imponerende baggrundsarbejde for udpegningen. Oversigterne over industribebyggelsens udvikling bærer ikke overraskende præg af at være på glatis, men især introduk-

tioner til den industrielle udvikling i de enkelte områder med gode litteraturhenvisninger er solide og nyttige arbejder.⁷ Der blev simpelthen gået til stålet og tænkt over sagerne. Men på trods af det fælles oplæg til udpegningsarbejdets fremgangsmåde, blev opgaven samtidig løst på så forskellig vis, at det gik hårdt ud over sammenligneligheden i udpegningen, og dermed dens samlede udsagnskraft. For f.eks. Nordjyllands Amt baserede jeg selv argumentationen på især et geografisk-branchemæssigt statistisk overblik med udgangspunkt i Danmarks Statistiks Industritælling fra 1935, mens Mette Slynghborg for Ribe Amt i høj grad valgte at lade en vurdering af de bevarede industriminder med de velkendte redskaber til håndtering af kulturhistorien i planlægningen (KIP og SAVE) spille ind i udpegningen. Begge løsninger lå inden for kommissoriet, og begge løste deres opgave. Men ensartede, det var de i hvert fald ikke. For mit eget område erfarede jeg dertil, hvordan lokale, dvs. ikke-faglige, interesser om især en geografisk dækning af hele amtet kunne være vanskelige at modstå, og lignende lokalpatriotiske følelser har givetvis også været udslagsgivende for, at der flere steder i landet blev udpeget langt flere end de 5-10 industriminder, som oplægget foreskrev. Hvis der på et tidspunkt fremover skulle dukke tilsvarende nye udpegningsopgaver op, vil jeg foreslå, at der først gennemføres en eller to eksempeludpegninger, der kan afprøve begrebsapparater og fordele og ulemper ved forskellige fremgangsmåder og så efterfølgende tjene som model for arbejdet rundt omkring i regionerne.

Satsningsområdets flagskib var Kulturarvsstyrelsens egen udpegnings af Danmarks 25 nationale industriminder,

der blev præsenteret for offentligheden via styrelsens hjemmeside løbende henover 2007 og samlet i bogen *INDUSTRI INDUSTRI 25 stk. dansk kulturarv* hen mod årets slutning. Der blev gjort en del ud af at pointere, at udpegningen ikke havde juridiske konsekvenser for virksomhederne, men at projektet gik ud på, hvad der vel kan sammenfattes som at fortælle den gode og vigtige historie og at skabe ejerskab til den hos såvel virksomhederne som de relevante myndigheder og offentligheden. Det tror jeg faktisk lykkedes i flere tilfælde, men jeg tror også, at det er nødvendigt at gøre noget målrettet for at holde gryden i kog. Her ligger altså en meget vigtig opgave og mulighed for de lokale kulturarvsaktører i de kommende år.

Samtidig afskar man jo i realiteten muligheden for overhovedet at gennemføre fredninger af de udpegede anlæg i fremtiden, med mindre selvfølgelig initiativet skulle komme fra ejerne selv. Det kunne næppe være anderledes, og det er jo under alle omstændigheder svært at forestille sig, at en fredning af store industrianlæg skulle blive en succes uden et stort og dedikeret engagement fra virksomhedernes side. Men nu handlede projektet som nævnt heller ikke om fredninger, men om at fortælle en god historie.

For det fremtidige lokale arbejde med de nationale industriminder er det imidlertid et handicap, at styrelsen på netop dette ene og meget centrale punkt tilsyneladende først og fremmest er gået efter den folkelighed, som ellers ikke kom til at karakterisere satsningsområdet. Eller måske rettere middelklassefolkelighed. For *INDUSTRI INDUSTRI* er søreme en flot bog med et væld af gode historier og en imponerende billedside. Den kan fint

bære at ligge fremme på ethvert stuebord. Men når man rundt omkring i landet fremover skal til at forholde sig til, hvordan man skal bruge den fine titel som nationalt industriminde til noget konkret,

er den altså ikke redskabet. Der indledes godt nok med en oversigt over industrialiseringen og dens epoker, men læseren skal i høj grad selv tænke forbindelsen mellem de generelle udviklingslinier,

Fig. 3. Katalog for Industrikluturens År 2007, hvori mere end 100 arrangører giver en forsmag på de mange forskellige aktiviteter, som projektåret kunne byde på i Danmarks fem regioner. Kataloget blev løbende suppleret med Industrikluturens Års elektroniske aktivitetskalender, der løbende blev opdateret året igennem, med detaljerede oplysninger om årets aktiviteter samt oplysninger om nye arrangører og aktiviteter.

INDUSTRIKULTURENS ÅR 2007 I AALBORG

UDSTILLINGER · FOREDRAG · WORKSHOPS · FAMILIELØB · SOMMERSKOLE
LEGE · INDUSTRIKULTUR-TUR · DIGITALT SPIL · FILM · OMVISNINGER

AALBORG HISTORISKE MUSEUM · NORDJYLLANDS KUNSTMUSEUM
AALBORG BIBLIOTEKERNE · AALBORG STADSARKIV

Fig. 4. Katalog for Industrikulturens År 2007 i Aalborg. Her udmøntede året sig bl.a. i traditionelle arrangementer som udstillinger, foredrag og bogudgivelser, samt i mere utraditionelle tiltag som workshops, familieløb og digitalt spil. Bag de mange arrangementer stod Aalborg Historiske Museum, Nordjyllands Kunstmuseum, Aalborg Bibliotekerne og Aalborg Stadsarkiv.

alle de mange historier om industriminderne og de nærmest lakonisk anførte begrundelser for udpegningerne. Og der er ingen noter, så man selv kan arbejde videre! Jeg siger ikke, at bogen ikke på udmærket vis tjener sit relevante formål, men jeg kunne bare godt have tænkt mig noget mere. Efter min mening savner vi nu i hvert fald en oversigtlig, dokumenteret og metodebevidst fremlæggelse af udpegningen og dens baggrund, der kan tjene som et mere solidt referencegrundlag for det fremtidige arbejde.

Industrikulturens år

Industrikulturens år udsprang som nævnt af et initiativ fra den såkaldte Industripulje, hvorfra der i 2003 udpegedes en styregruppe bestående af museumsfolk. Med støtte fra Kulturarvsstyrelsen nedsatte styregruppen i juni 2005 et sekretariat, der fungerede frem til marts 2008, og som i det tidsrum var projektets epicenter.⁸ Herfra blev der iværksat centrale tiltag og aktiviteter og ansporet til mange decentrale initiativer over hele landet, ligesom der blev sørget for en særdeles kompetent samlet markedsføring via kalendere og hjemmeside. Mangel på synlighed blev ikke industri-kulturårets problem.

Formålet blev som udgangspunkt defineret som todelt: Dels at få de relevante formidlingsinstitutioner – især museerne blev fremhævet – til at sætte fokus på og beskæftige sig med industrikulturen, dels at få den brede offentlighed oplyst om den industrielle kulturarvs betydning i dag.⁹ Det med museerne har jeg allerede været inde på. Her var succesen sådan set sikret på forhånd med aktiviteterne i forbindelse med Kulturarvsstyrelsens satsningsom-

råde, mens det som nævnt kan være lidt svært at få øje på fortsættelsen af det fokus efter 2007. Men *Industrikulturens år* var altså også tænkt som den brede folkelige formidlingsindsats, som industri-satsningen ikke var møntet på. En meget berettiget formidlingsindsats, som altså placerede industrikulturen på linie med middelalderen og renæssancen som emner, der fortjener sine helt egne temaår. Ligesom renæssanceåret 2006 og H.C. Andersen året 2005 kunne *Industrikulturens år* umiddelbart se ud til at have døjet med ikke at være først ude som temaår. Men bedømt ud fra antallet af registrerede aktiviteter – et succesparameter, som flere gange har været anvendt ved evalueringer af temaårene – kom emnet alligevel ud over rampen i et rekordomfang. I følge projektets egen evaluering nåede man således i alt 1.212 aktiviteter, hvortil der naturligvis kommer de uofficielle ikke talsatte begivenheder. Så det var en succes!

Succesen fremgår også af, hvor mangeartede arrangementerne var. Med 'industrikultur' – og tydeligvis 'kultur' i det udvidede kulturbegrebs betydning – som tema kunne meget komme med. Lige fra det forkromede åbningsarrangement på den store dieselmotor i Diesel House/ H.C. Ørstedsværket til en udstilling om *Industrikultur og sex* på Museum Erotica.¹⁰

Overordnet fremgår det af styregruppens fine evalueringsrapport, at især udstillingsaktiviteten var høj.¹¹ Ikke mindre end 392 udstillinger blev det til, dvs. 32% af samtlige de registrerede aktiviteter. Det var en markant forskel til f.eks. renæssanceåret, hvor førstepladsen blev indtaget af foredragsarrangementer (knap 40%), der i industrikulturåret kun kom til at tegne sig for 11% af de sam-

lede arrangementer. Som evalueringen selv nævner, afspejler det tydeligt, at industrikulturåret først og fremmest udsprang af og blev båret igennem af museumsverdenen.

Men der skete også meget andet, billedkunst, musik, teater, film og seminarer, og især ser det ud til, at muligheden for at tage ud og se på industrikulturen i landskabet blev benyttet. Sammenlagt tegnede omvisninger og ekskursioner sig for næsten en tredjedel af de samlede arrangementer.

Set fra min stol kom vi til at savne de store samlede flagskibspubliseringsprojekter, der fastholder både middelalderåret og renæssanceåret for eftertiden. Styregruppen stod selv for udarbejdelsen af en overordnet plancheudstilling, men Nationalmuseets nye industriudstilling i Brede åbner først i 2009. Selvom der på publikationssiden kom en lang række bøger og artikler, var det tætteste vi kom på sammenfattende og brede formidlende værker om Danmarks forvandling til industrisamfund vel Lars K. Christensens, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansens *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000, INDUSTRI INDUSTRI 25 stk. dansk kulturarv* og det fornemme arbejde *Industriens billeder*.¹² Men selvom de alle har deres kvaliteter, er de jo ikke helt det, jeg taler om, og så udsprang de sidstnævnte, som ovenfor anført, begge af Kulturarvsstyrelsens satsningsområde. Det var

efter min mening lidt synd. For den store udstilling med det flot udstyrede katalog og den samlede publikation ville jo have været nogle af de elementer, som kunne have fastholdt *Industrikulturens år* også efter 2007; ikke bare i erindringen, men mere håndfast på biblioteket.

Det her skal ikke forstås som en kritik af de centrale kræfter bag *Industrikulturens År*. Især styregruppens medlemmer havde hænderne mere end fulde i 2007. Initiativer som samlede bogværker eller stort opsatte udstillinger ville nok have krævet flere kræfter, end de der var til rådighed. Lad os håbe, at gryden bliver holdt i kog, og at mulighederne for at udvide arbejdet med industrikultur(arv)en også bliver grebet i de kommende år. *Industrikulturens år* kom aldrig for alvor – og slet ikke i sammenligning med middelalder- og renæssanceårene – til at inddrage de gode kræfter ved de historiske institutter ved landets universiteter. Det var en skam, for samtidig med at det ville have givet temaåret en tiltrængt indsprøjtning af faglig tyngde, kunne en del af forskerverdenen have trukket på den professionelle formidlingsindsats fra IK07-sekretariatet. Udarbejdelsen af et samlet bredt formidlende og solidt funderet bogværk om Danmarks forvandling til industrisamfund, ville have været en udmærket platform for et sådant samarbejde. Men det er vel heller ikke for sent til det.

Noter

- 1 Anja Kervanto Nevanlinna (red.): *Industry and Modernism. Companies, Architecture and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Studia Fennica 14, Helsinki 2007.
- 2 Caspar Jørgensen: Industrisamfundets kulturarv. Kulturarvsstyrelsens første satsningsområde. *Danske Museer*, nr. 3, 2003, side 12.
- 3 Se bl.a. den danske bearbejdning af Sven Linquists *Gräv där du står* ved Peter Brock m.fl.: *Grav hvor du står: håndbog i at udforske et arbejde*. SOC 1982.
- 4 Henrik Harnow m.fl.: *Industrisamfundets havne 1840-1970*. Kulturarvsstyrelsen 2008, Hanne Christensen: *Sukkerfabrikkerne. Roer i lange baner*. Guldborgsund Museum 2007, Morten Pedersen: *Den danske cementindustri's bebyggelsesmiljø. En undersøgelse af forandringer i en branches industrielle miljø ved den anden industrielle revolution*. Syddansk Universitetsforlag 2008, Hanne Abildgaard & Aase Bak: *Industriens billeder*. Arbejdermuseet, Nordjyllands Kunstmuseum 2007, Gunnar Solvang: *Dansk flinteindustri*. Køge Museum 2006, Ann Vibeke Knudsen: *Under overfladen. De Bornholmske råstofindustriers historie*. Bornholms Museum 2007.
- 5 For inspiration se Anna Storm: *Hope and rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*. Stockholm 2008.
- 6 <http://www.kulturarv.dk/kulturarv/industrisamfundet/kort/index.jsp>, Caspar Jørgensen (m.fl.): *INDUSTRI INDUSTRI 25. stk. dansk kulturarv*. Gads Forlag 2007.
- 7 De amtslige udpegninger kan ligeledes læses via Kulturarvsstyrelsens hjemmeside.
- 8 Se Rie Toldam Knudsen (red.): *2007. Evaluering af industrikulturens år*. 2008, side 6-7.
- 9 Rie Toldam Knudsen (red.): *2007. Evaluering af industrikulturens år*. 2008, side 7.
- 10 Et indblik i de mange enkeltarrangementer kan stadig fås via sekretariatets nyhedsbreve, der kan ses på www.IK07.dk samt i det trykte katalog *Det sker i Industrikulturens År 2007*.
- 11 Rie Toldam Knudsen (red.): *2007. Evaluering af industrikulturens år*. 2008, side 13.
- 12 Lars K. Christensens, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansens *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*. SFAH 2007.

Anmeldelser

Per Andersen, Mia Münster-Swendsen and Helle Vogt (eds.): Law and Power in the Middle Ages. Proceedings of the Fourth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2007. DJØF Publishing, 2008. 280 s., 280,00 kr.

Retshistorie har traditionelt været varetaget af jurister, som en særlig disciplin inden for det retsvidenskabelige fagfelt, hvad der fortsat kommer til udtryk i fagets institutionelle placering på universiteterne. Retshistorie har dog altid fundet dyrkere også blandt historikerne, og i den seneste generation er de blevet så talrige, at man kan tale om en trend.

Flere og flere historikere har indset, at lov- og domstolsmateriale er en kolossalt vigtig kilde, især når man arbejder med de vesteuropæiske samfund i middelalder og tidlig-moderne tid. Det har medført et paradigmeskifte i den retshistoriske forskning. Efter at historikerne har taget teten, er interessen koncentreret om at klarlægge samspillet mellem ret og samfund, og metodisk vigtig inspiration er tilført ikke mindst fra antropologiske studier af rettens funktion i nutidige primitive samfund. På det teoretiske plan er der taget et opgør med på den ene side synspunkter arvet fra det 19. århundredes såkaldte "germanistiske skole", der så retten som et særlig markant udtryk for "folkeånden", og på den anden side en moderne retspositivistisk opfattelse, hvorefter staten skaber retten i et samfund igennem sin lovgivningsvirksomhed. Især for forståelsen af rettens funktion i samfund, hvor statsmagten var svag eller helt fraværende, og det gælder først og fremmest den ældre middelalders samfund, har denne forskningshistoriske udvikling betydet et stort skridt fremad.

I Danmark har historikernes forstærkede interesse for retshistorie ikke mindst afspejlet sig i en ny beskæftigelse med middelalderens landskabslove. Det er næppe forkert at sige, at Ole Fenger – der var uddannet både som jurist og historiker – lagde grunden til den aktuelle interesse blandt danske historikere for de retslige forhold i det middelalderlige samfund. Interessen specielt for landskabslovene satte sig et synligt udtryk allerede i 1997 i Annette Hoffs disputats *Lov og landskab*; siden har Michael H. Gelting i en række artikler ført faklen videre, og i de allerseneste år har flere

ph.d.-afhandlinger taget aspekter af emnet op til behandling.

En kreds blandt de yngre historikere, der arbejder med middelalderlig retshistorie, står bag denne bog. Den er den fjerde i en række af antologier, som udspringer af årlige retshistoriske konferencer afholdt i Carlsberg Akademiet, brygger J. C. Jacobsens gamle familieresidens i Valby. Den første, med titlen *How Nordic are the Nordic medieval laws?*, kom i 2005 og handlede netop om de middelalderlige landskabslove. Siden fulgte *Law and learning in the Middle Ages* i 2006 og *Law before Gratian. Law in Western Europe c. 500-1100* i 2007.

Som de tre første indeholder også nærværende antologi en blanding af bidrag fra danske, nordiske og internationale forskere. Det hænger sammen med, at et grundlæggende udgangspunkt for middelalderhistorikernes nye interesse for retshistorie er en understregning af en fælles vesteuropæisk retsudvikling, hvor den ældre retshistoriske forskning – i traditionen fra den germanistiske skole – i langt højere grad så på retten som noget nationalt, som noget særligt "dansk", "nordisk" eller "germansk". Specielt for Danmarks vedkommende hænger det ændrede synspunkt sammen med en erkendelse af, at der overalt i Europa i højmiddelalderen kan ses paralleller til den udvikling, der førte til nedskrivelsen af de danske landskabslove i 1100- og 1200-tallet.

Den fælleseuropæiske retsudvikling i højmiddelalderen hang sammen med, at konge og kirke på dette tidspunkt etablerede sig som øvrighedsmagter med krav på eneret til lovgivning og retsudøvelse. I tæt forbindelse hermed udvikledes ved tidens nye universiteter en "lærd" retsvidenskab, der tog udgangspunkt i den genoplivede Romerret og i kirkens kanoniske ret. Resultatet heraf var ikke blot skabelsen af en teoretisk jurisprudence, men også tilblivelsen af ny lovgivning og af en ny stand af jurister, således at den lærde ret satte sig afgørende spor også i praksis. I erkendelse heraf er forskningsinteressen flyttet fra den "nationale" retsudvikling til en fokusering på, hvorledes man lokalt nåede frem til sin egen version af det fælleseuropæiske mønster.

Bogen indeholder 15 studier, der behandler vidt forskellige aspekter af den retslige udvikling i middelalderens Europa, på det teoretiske såvel som det praktiske plan. Med fokuseringen på forholdet

mellem ret og magt kommer meget til at dreje sig om stridigheder, mellem konger og stormænd, mellem kirkelige institutioner, mellem kongens verdslige og kirkens gejstlige ret, mellem gamle og nye retsopfattelser. Der er tale om en meget blandet buket af bidrag, og da bogen hverken har en indledning eller afslutning, må man selv gøre et betydeligt arbejde for at uddrage en konklusion. Det skal jeg forsøge i det følgende:

Højmiddelalderen var den formative periode i den europæiske retsudviklings historie. I den periode blev statens og kirkens krav om monopol på lovgivning og retsudøvelse i samfundet i vid udstrækning anerkendt. Samtidig skete takket være samspillet mellem den lærde jurisprudence på universiteterne og den lokale lovgivning og retsudøvelse en fiksering og skriftliggørelse af lovgivningen og en institutionalisering og bureaukratisering af retsudøvelsen. Derved skabtes, kan man sige, en særlig retslig sfære i samfundet. En god pointe i den engelske retshistoriker John Hudsons artikel er, at før dette skete, var retten meget tættere koblet til andre forhold i samfundet, til magt og politik, men også f.eks. til religion, end den blev senere hen, fra omkring 1300 og frem. Man kunne tilføje, at denne udvikling vel er grunden til, at historikerne for den ældre middelalders vedkommende generelt har været meget bedre til at studere de retslige forhold end juristerne, der ofte har fremvist en anakronistisk retsforståelse. Den hænger sammen med, at den "rene" ret, de har søgt efter, simpelthen først blev til i løbet af højmiddelalderen.

Det er umuligt – og giver heller ikke mening i nærværende sammenhæng – at omtale alle de 15 artikler. Af særlig interesse for *Fortid og Nutids* læsere er nok det enlige bidrag om danske forhold, Helle Vogts diskussion af "The King's Power to Legislate in Twelfth- and Thirteenth-Century Denmark". Hun konkluderer, at det samvirke mellem kongemagt og landsting om lovgivningsprocessen, som vi kender fra Jyske Lovs markante forale, kun repræsenterer den ene side af denne sag. I praksis udvidede kongemagten sine lovgivningsbeføjelser på landstingenes bekostning igennem de forordninger, der med tiden blev et stadigt vigtigere supplement til landskabslovene, og som det kongelige kancelli var den afgørende faktor i tilblivelsen af.

Flere af bogens artikler har bevaret de oprindelige foredrags mundtlige karakter, og der er mange fejl af grammatisk, ortografisk og formel art. Hvis gruppen bag bogen fortsætter med at udgive akterne fra de retshistoriske symposier, vil jeg anbefale både en strammere redigering, men også lidt mere hjælp til læserne, f.eks. i form af en større

introduktion, der opridser konteksten og trækker nogle forbindende linier mellem de enkelte bidrag.

Per Ingelman

Jan Friedrich Richter: Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2007. 405 sider, ill., EUR 98,25

Dette er et meget kunsthistorisk værk. I centrum står den lybskfødte kunstner Claus Berg, der o. 1507 blev indkaldt af dronning Christine til Odense, hvor han indrettede hendes prægtige begravelse i franciskanerkirken. Denne kirke er nedbrudt, men gravmonumenterne over hende selv, kong Hans og sønnen Frans er overført til Odense Domkirke tillige med den prægtige og kæmpestore altertavle fra o. 1514-23 med stifterbilleder af den kongelige familie.

Siden det grundlæggende værk om Claus Berg, af den danske kunsthistoriker V. Thorlacius Ussing (1922), har Berg været opfattet som den billedskærer, der indførte Veit Stoss' bevægede og voluminøse stil fra Sydtykland til Norden. Berg skal som ung have været svend i Veit Stoss' værksted. Og en lang række arbejder i Nordtykland og Danmark er tilskrevet Berg og hans værksted. At langt de fleste findes i Odenses nærhed rimer godt med oplysningerne i en lille biografi, som er skrevet 1591/92 af Bergs sønnesøn, og hvori bl.a. oplyses, at bedstefaderen havde haft et meget stort værksted i Odense med hele 12 beskæftigede sven-de klædt i den fineste silke.

Richter ændrer vel ikke afgørende ved dette hovedbillede. Men materialet får en grundig nybehandling, og perspektivet udvides til hele den beslægtede altertavleproduktion i Østersøområdet. Hvor Berg tidligere sås som en stor kunstformidler, opfatter Richter ham mere som en "Hofkunstner", der ikke eksporterede men arbejdede for sit nære landskab. De kunstnere, der for alvor bragte den sydtyske stil ud til Østersøområdet, var Bergs samtidige kolleger i Lübeck, som ikke hidtil har fået megen opmærksomhed i forskningen.

En indledende forskningsoversigt er påfaldende kort og gælder kun Claus Berg. Herefter kan man ikke sige, at kapitlet "Historisk kontekst" tilvejebringer det historiske, geografiske og politiske fundament, man kunne ønske. Forfatteren arbejder ud fra moderne politiske enheder, hvilket giver anledning til en del misforståelser bogen igennem.

Resten af værket udgøres først og fremmest

af tilskrivninger, der for hvert værk suppleres af en stillingtagen til ikonografi, stiftere etc. Første del af bogen er helliget Claus Berg. Der lægges ud med fyrstebegravelsen i Odense, de eneste arbejder, hvortil Bergs navn er direkte knyttet (takket være biografien). Derefter følger Bergs værktilskrivninger i Danmark og i Tyskland efterfulgt af afsnit med "associerede billedskærere", "skolearbejder" og "Tavlemalerier". Her giver ikke mindst behandlingen af tavlemalerierne en god del nyt. Anden del af bogen analyserer "den stilistiske kontekst", først i Sydtykland, derpå i Nordtyskland og Skandinavien. Interessant er fremhævelsen af, at to elever af sydtyskeren Tilman Riemenschneider, skal have grundlagt værksteder i Lübeck på Bergs tid, nemlig "mesteren for den hellige familie i Lybæks Burgkirche" og "Mesteren for højaltertavlen i Prenzlau". Alene fra den sidste skal der være udgået hele fem elever, hvis arbejder eftervises og afgrænses.

Ideen med således at lade to store afsnit om henholdsvis Berg og hans kunstneriske kontekst spejle sig i hinanden er rigtig god. Den muliggør mange tværgående vinkler og slående iagttagelser. Richter er påfaldende dygtig til at se og karakterisere, måske fordi han også er fotograf og dermed har haft det nødvendige lys på værkerne. Han når længere end sine forgængere V. Thorlacius Ussing, Francis Beckett og Max Hasse. Men metodisk holder han sig – næsten for loyalt – til de af dem udstukne stier.

For man må spørge sig, om ikke Richter presser stilkritikken ud over, hvad den kan bære. Problemet er ikke, at der forsøges tilskrivninger og "adskillelse af hænder". Det er den absolutte måde, hvorpå Richter skelner imellem mestres egenhændige værker, værkstedsarbejder, skolearbejder og værker fra en større "Umkreis", og hvorpå han tager sine "resultater" med som nye uproblematisk holddepunkter. Det bliver til en mægtig tilskrivningskatedral, der også tillader forfatteren at datere de enkelte værker urealistisk snævert inden for blot fem år eller mindre.

Richter har med andre ord ikke ladet sig inspirere (og advare) af forskere som Erik Moltke, Jan von Bonsdorff, Margareta Kempff og Peter Tångeberg, der i de seneste årtier har problematiseret mester- og værkstedsbegrebet i tidens hanseatiske og nordiske kunst – bl.a. med udgangspunkt i skriftlige kilder. I betragtning af de fåtallige skriftlige vidnesbyrd om Berg, er det påfaldende, hvor lidt og hvor ukritisk de bruges. Således refererer Richter ikke til den ganske interessante oplysning fra sønnesønnen, at Claus Berg slet ikke selv havde arbejdet på altertavlen i Odense "men holdt Suenne dertil". Dette lader tolkninger mulige, som

i det mindste burde have været diskuteret: Kunne Claus Berg ikke reelt have været "designer" og nøjedes med at levere tegninger og patroner, idet den billedskærerhånd, der erkendes som førende, da blot har tilhørt den dygtigste svend? At Claus Berg specielt skulle have været billedskærer, rimer vel heller ikke alt for godt med, at han (formentlig) to gange omtales i dronning Christines hofholdningsregnskaber som "Claus Maler".

Værkets apparat er udmærket og velfungerende. Bag findes en tidstavle, en samling fornemme farveplancher, tre oversigtskort, en værkfortegnelse for Claus Berg, en værkfortegnelse for de anonyme mestre, en kildesamling (med sønnesønnens biografi på gammeldansk og i tysk oversættelse), en litteraturfortegnelse samt et register. Forrest, foran titelbladet, står der med kapitælskrift: "Denkmäler deutscher Kunst". Et logo, der da vist ikke kan gælde for alle Bergs 12 svende i Odense.

Ebbe Nyborg

Lars Bisgaard, Jacob Isager og Janus Møller Jensen (red): Renæssancen i svøb. Dansk renæssance i europæisk belysning 1450-1550. Syddansk Universitetsforlag, 2008. 326 sider, ill., 198,00 kr.

Når emnet er dansk renæssance, plejer man gerne at fastsætte det kronologiske startskud for det danske engagement og bidrag til denne intellektuelle bevægelse til enten år 1500 eller 1536, hvor den så slutter 1650-60. Det var ofte også tilfældet i forbindelse med det afholdte renæssanceår i 2006, hvor Frederik 2. (r. 1559-88) og Christian 4. (r. 1596-1648) især blev fremhævet som de danske konger, hvis politik, arkitektur og ambitioner trak det tilbagestående Danmark ind i renæssancen. Men er denne konsekvente kronologiske opdeling så ensbetydende med, at der ikke var skyggen af renæssance i Danmark før 1500/1536? Når nu den italienske renæssance tog sin begyndelse 1350-1400? Var Danmark, indtil den protestantiske reformation i 1536, blot et uoplyst uland uden kunst, litteratur og kultur af betydning, hvor dekadente bisper og griske Hansekøbmænd gjorde, hvad de lystede? Det lader faktisk ikke til at være tilfældet. Allerede i 1400-tallets Danmark kendte man til renæssancens teknologiske nyskabelser i form af trykte bøger og krudt, ligesom vi også ved, at Christian 2. (r. 1513-23) interesserede sig for Machiavelli og dennes tanker om den stærke fyrstemat. Noget kunne altså tyde på, at de to førnævnte årstal ikke er helt så brugbare udgangspunkter for diskus-

sionen af og forskningen i dansk renæssance, som man hidtil har antaget.

Det er dette mulige misforhold mellem kronologiske afgrænsninger og faktiske forhold i Danmark 1450-1550, som Middelaldercenteret ved Syddansk Universitet i Odense satte sig for at afdække på to seminarer, der netop blev afholdt i forbindelse med det førnævnte renæssanceår i 2006. Resultatet af disse seminarier foreligger nu i bogform i *Renæssancen i svøb*, hvor de 13 forfattere med hver deres faglige baggrund og interesser giver deres bud på renæssancens indflydelse i Danmark 1450-1550. Hovedvægten i de 13 artikler ligger på historieskrivningens rolle og betydning på dansk jord i denne periode, men også opdagelsesrejser, musik, humanisme og uddannelse, der alle er kendetegnende begreber for renæssancen, er i spil. Der er alt i alt tale om velskrevne, smukt illustrerede og tankevækkende bidrag til forståelsen af denne ellers ret underbelyste periode af dansk renæssancehistorie. Emnefeltet spænder vidt: Fra den senere pave Julius 2. og hans beskrivelse af den danske konges riger og lande til Christian 2.s korstogsplaner mod Grønland, græskundervisningen i Danmark og renæssancens syn på børneopdragelse.

Jeg har i min undervisning i dansk renæssance og reformationshistorie gerne betegnet Reformationstidens kirke- og kongerevser Poul Helgesen/Paulus Helie som "den vrede karmelitermunk", men efter læsningen af Kaare Rübner Jørgensens artikel "Paulus Helie som humanistisk historieskriver" lover jeg hermed at opføre med denne lidet flatterende karakteristik af Poul Helgesen. Kaare Rübner Jørgensen argumenterer nemlig overbevisende for, at Helgesens retoriske galde tilsyneladende ikke skyldtes et hidsigt sindelag, men snarere var et resultat af hans humanistiske uddannelse, som var tilegnet under studieophold i Italien og læsning af Cicero og andre af Antikkens klassiske forfattere. Så frem for mavesur samfundskritiker giver det straks mere mening at vurdere Poul Helgesen som én af tidens mest belæste og internationalt orienterede forfattere og kommentatorer.

Danmarks mange kalkmalerier bliver reglen tro fortolket ind i Middelalderens kontekst, men Lars Bisgaard sætter i sin artikel "Kampen om enhjørningen – Christian 2.s planlagte Grønlandstog 1514-22 i danske kalkmalerier" denne kirkekunst ind i renæssancens og de store opdagelsesrejsers verdensbillede. Med udgangspunkt i 1500-tals kalkmalerier i en række østjyske kirker, hvor det sagnomspundne fabeldyr enhjørningen, der skulle høre hjemme i Indien, spiller en dominerende rolle, er det således Bisgaards pointe, at der med disse

kalkmalerier er tale om en målrettet propagandainsats fra Christian 2.s side i årene 1514-22. Formålet var at slå på tromme for kongens planer om korstog imod og kristning af de hedenske grønlændere. I henhold til tidens geografiske opfattelse var Grønland landfast med Asien, så hvis man fra Grønland drejede skarpt mod nordvest, skulle det altså være muligt at komme til Indien og sikre sig kontrollen med dette subkontinents ufattelige rigdomme. I den forbindelse havde de kunstneriske fremstillinger af enhjørningen, med dens hjemsted i Indien og som symbolet på Kristus, en vigtig rolle i legitimeringen af de danske korstogsplaner mod Grønland og Indien. Christian 2.s store planer gik i vasken med det stockholmske blodbad i 1520, men kalkmalerierne af orlogsskibe, enhjørninger og andre indiske fabelvæser pryder altså fortsat Østjyllands kirker.

Problemet er selvfølgelig, at kalkmalerier sjældent kan dateres helt præcist, og at vi ret beset ikke ved, om kalkmalerierne blev fremstillet med propagandaformål for øje. Bisgaard er klar over denne problematik, selv om han er af den mening, at indicierne peger på en bevidst brug af kirkekunsten i kongens tjeneste. Christian 2.s udenrigspolitiske rådgiver Ove Bille, der var en af hovedarkitekterne bag de grønlandske korstogsplaner, var biskop i Århus Stift, hvor de i artiklen analyserede kalkmalerier befinder sig, men derfor kan det jo godt undre, at man ikke har fundet lignende kalkmalerier andre steder i landet? Når der nu var tale om planer af betydning for hele riget? Sådanne kalkmalerier kan naturligvis fortsat befinde sig under en eller anden overkalket korbue, så fremtidige fund og afdækninger vil derfor også kunne tjene til yderligere underbygning af Bisgaards teori.

Titlen *Renæssancen i svøb* er faktisk ganske misvisende, for efter endt læsning er man ikke i tvivl om, at dansk renæssance 1450-1550 bestemt ikke lå i svøb, men snarere stod i fuldt flor. Vel var det ikke en dansker, der fandt vejen til Indien og vel fostrede Danmark ikke multikunstnere af Leonardo da Vincis og Michelangelos format, men at intentionerne og inspirationen kunne måle sig med resten af renæssancens Europa 1450-1550, bærer denne bog til fulde vidnesbyrd om.

Jakob Ørnbjerg

Ole Degn (red.): Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750. Kilder til dansk Forvaltningshistorie, bind 1. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2007. 516 s., ill., 250,00 kr.

Med bindet *Vor Gunst Tilforn* udkom i 2007 endelig det første bind af værket "Kilder til dansk forvaltningshistorie". Bindet dækker perioden 1500-1750. I efteråret 2008 udkom det sidste af de fem bind under titlen *Efter Bemyndigelse*. Det er værket bind III, der dækker tiden 1920-1970. Hermed afsluttedes et projekt søsat af det store forvaltningshistoriske projekt, der blev nedsat i 1992. Det første bind, seriens bind II, kaldet *På Embeds Vegne*, udkom allerede i 1998. Undervejs fik projektet vokseværk, idet der er føjet bind om sønderjysk forvaltningshistorie (2004) og om Færøerne, Island, Grønland og tropekolonierne (2007) til værket. Disse to ekstra bind er en velkommen udvidelse, der dækker områder med særlige forvaltningsforhold, men det har naturligvis kostet megen ekstra tid at få dem i hus. At få så mange bidragydere med mange gøremål til at færdiggøre deres bidrag og til at følge det faste skema for bogen har næppe været let. Har man blot snuset til processen med færdigredigering af bøger med flere bidragydere, vil man have erfaret, hvor vanskeligt det kan være at skabe fælles fodslag mellem flere bidragsydere.

Det fælles fodslag har næppe været et stort problem for dette første binds redaktør, arkivar Ole Degn, selvom det altså er kommet sent ud. Degn kan trække på en række erfarne historikere, der med én undtagelse er nuværende eller tidligere arkivarer i Statens Arkiver. Leon Jespersen fra Rigsarkivet introducerer disciplinen diplomatik og tager sig længere fremme i bogen af lens- og amtsforvaltningen. To unge arkivarer fra Rigsarkivet, Christian Larsen og Asbjørn Thomsen, præsenterer kilder til centralforvaltningen, der fra omkring 1500 alene at bestå af kancelliet var blevet til en stor, professionel centralforvaltning i 1750, hvor Danske Kancelli var blevet suppleret med Tyske Kancelli, Rentekammeret, Admiralitetet, Krigskollegiet, Kommercekollegiet, Missionskollegiet, Kirkekollegiet og Medicinalkollegiet. Lektor Karl-Erik Frandsen fra Københavns Universitet tager sig af udenrigstjenesten. Arkivar Jørgen Mikkelsen præsenterer militæret og udskrivningsvæsenet, medens fhv. arkivar Grethe Ilsoe tager sig af retsvæsenets tre lag. Redaktøren, Ole Degn, dækker sine to specialer, byforvaltningen og skatte- og toldforvaltningen. Endelig slutter Jesper Thomassen af med kirke-, skole- og fattigvæsenetsforvalt-

ningen. I øvrigt bringes under diplomatikken bogens eneste middelalder-eksempel. Der gives ingen kommentar til, at middelalderen udelades, men det skyldes uden tvivl, at de fleste danske middelalderdokumenter er publiceret på tryk.

Forvaltningsområderne dækkes af i alt 89 eksempler, der alle beskrives efter samme skema. Der gives en kort og koncis introduktion til det behandlede myndighedsområde. Derefter præsenteres en håndfuld typiske kilder, der kan belyse området. Der gives en introduktion i kursiv fulgt af oplysninger om arkivskaberen. Herefter gengives arkivaliet bogstavret, som regel i fuld længde, efterfulgt af forklarende kommentarer. Vi får lovgrundlag samt data om, hvor arkivaliet findes. Endelig angives relevant litteratur.

Dette såvel som de andre binds formål er, som Erik Nørr beskrev det i *På Embeds Vegne* i 1998, at præsentere en række vigtige kildetyper inden for en række forvaltningsområder. Målet er med Nørres ord "... ikke ... kildernes saglige og konkrete indhold ..., men alene deres generelle værdi som kildetyper". Denne hensigtserklæring holder også dette bind sig til. Bestræbelsen er at komme rundt om et forvaltningsområde ved et udvalg af kildetyper, der kun i Karl-Erik Frandsens bidrag om udenrigstjenesten belyser en enkelt periode og problemkreds. Det drejer sig om Christian III's krigserklæring til kejser Karl V, som sendtes til dennes statholder i Nederlandene, og de efterfølgende fredsforhandlinger – alt sammen foregår i årene 1542-44.

Bindene kan således bedst beskrives som eksempelsamlinger, der kan give den ældre studerende, især specialeskriveren, såvel som den erfarne slægtshistoriker eller faghistoriker, inspiration og information om vigtige kildetyper inden for en række forvaltningsområder. Bidragyderne forsøger efter bedste evne at vise variation og forandring over tid. Da antallet af eksempler er begrænset, vælger de i nogle tilfælde at henvise læserne til andre bind. Således rummer afsnittet om kirke, skole og fattigvæsen ikke et kirkebogsuddrag, for det finder man i bind II. I indledningen til afsnittet om centraladministrationen henvises til eksemplerne i bind II, og det oplyses, at udvalget i bind I bringer eksempler på kildetyper, der ikke er inkluderet i bind II. Det er vel i orden, for den interesserede læser finder naturligvis hurtigt frem til bind II og finder dér, hvad han/hun skal bruge. I øvrigt virker introduktionen til afsnittet lovlig summarisk og henvisningen til de andre bind lidt abrupt. Man ville gerne høre lidt mere om centraladministrationens udvikling fra en kongelig forvaltning til en stærk centraladministration.

Udvalget af eksempler må nødvendigvis være

begrænset, og derfor kan man altid efterlyse det ene eller det andet. Trods hensigtserklæringen om, at kildeudvalget er dikteret af hensynet til den generelle værdi af kildetyperne, er udvalget af eksempler påvirket af bidragsydernes personlige forskningsinteresser. Et fokuseret udvalg, som det K.-E. Frandsen giver omkring Christian II's krigserklæring, afskærer to århundreders udenrigspolitiske arkivalier, men opnår dog at skildre væsentlige led i tidens diplomatiske forhandlinger. Dog ikke grundigere end, at man må ty til Frandsens bidrag til Dansk Udenrigspolitik historie for at få fuld sammenhæng i spillet om at få kejseren til at opgive arvekravene på Danmark på Christian II's børns vegne. Retsvæsenet er lettere at dække ved at præsentere eksempler fra de tre niveauer i retssystemet. Lens- og amtsforvaltningen får en klar overvægt på lensvæsenet især set ud fra regnskabsmateriale, og Nyborg len har en vis fortrinsstilling. Det afspejler, at Leon Jespersen er en 1600-talskender med særlig interesse i skatte- og krongodsforvaltning. Og så ville det kræve mere plads også at skulle bringe de amter ind, der fra 1660 afløste lenene, når de nu er behandlet i bind II. Et bredere tidsspektrum dækkes under militæret. Her går Jørgen Mikkelsen til gengæld frem til 1780'erne.

Bidragyderne yder læseren en del hjælp, ikke mindst via kommentarerne, transskriberingen og i udenrigstjenestens tilfælde oversættelsen af eksemplerne. På den anden side foregøgles det ikke læserne, at der findes nemme veje til periodens snirklede skrivemåder og den uvante begrebsverden, som 15- til 1700-tallets rets- og forvaltningssprog må være for de fleste nutids-danskere. Der gøres meget for at fremlægge konteksten og en vis typologi for de valgte kilder, men dette er ikke nogen læse-let-guide til vanskelige 15-1600-tals kilder. Det ville kræve mere plads eller færre kilder og en anden disponering. Den, der vil udforske 15-1600-tallets historie, er nødt til at sande, at man kun kan trænge ind i periodens mysterier, hvis man tager udfordringen med at læse og fortolke dens arkivalier op. Bogen gengiver da også udsnit af mange dokumenter i original, så man kan øve sig i tekstlæsning. Der er trykt en liste med ordforklaringer, men udgiverne har afholdt sig fra at trykke eksempler på gotisk håndskrift i de tre århundreder, bogen dækker.

Til slut skal dette, såvel som de fire andre bind, roses for et fint layout. Gengivelser af skrifteksempler, kort og raderinger er faldet heldigt ud og bogen er trykt på tyndt, glat papir. De fem bind inviterer i høj grad læseren inden for. Kun gengivelsen i sort-hvid af malerier og enkelte fotografier er faldet mindre heldigt ud, idet de er blevet mørke

og lidt uskarpe. Der er med de fem bind skabt en ny måde at præsentere de forvaltningshistoriske kilder på. Det er på en måde et underligt værk, da det er en eksempelsamling, hvor der ikke lægges megen vægt på indre sammenhæng. Bindene vil sikkert sjældent blive læst fra ende til anden. Man får uden tvivl bedst nytte af bøgerne, når man søger efter noget bestemt, så som et indtryk af toldarkivalier fra 1600-tallet. Det er en serie meget nyttige håndbøger, den lille håndfuld redaktører med tålmodighed har fået stablet på benene. Måtte de få et langt liv. Og lad os bede til, at man ikke 'målretter' historiestudiet på universiteterne så voldsomt, at de studerende undlader at opsoge værker som dette og dermed ikke opmuntres til at opsoge arkiverne.

Steffen Elmer Jørgensen

Willy Frendrup: Den katolske kirke i de danske tropekolonier. Ælnoths Skiftserie nr. 15. Ælnoth, 2008. 192 s., ill., 250,00 kr.

Om missionsarbejdet og kirkelivet i Danmarks tropekolonier er kun skrevet lidt. Amatørhistorikeren Willy Frendrup har i sin bog nu behandlet historien om den katolske kirke i tropekolonierne, et emne som hidtil har været praktisk talt uberørt.

Katolicismen var fra reformationen i 1536 til grundloven i 1849 principielt forbudt i Danmark, dog med enkelte undtagelser; men i tropekolonierne accepteredes og støttedes den katolske kirke af de danske myndigheder. Bogens hovedvægt er lagt på forholdene i Dansk Vestindien, hvor langt de fleste katolikker under den danske konge levede og i perioder udgjorde det største trossamfund. Også i Trankebar og Serampore var der katolikker, men i Guinea ingen.

Samfundet på de vestindiske øer var præget af ind- og udvandring og var åbent og tolerant for så vidt angik religion. Af kristne trossamfund havde man dér evangelisk-lutherske, reformerte, anglikanere, herrnhutere og katolikker. Fra midten af 1700-tallet gjorde katolikkerne sig stærkt gældende, bl.a. i kraft af toneangivende skotske og irske plantageejere, som også lod deres slaver optage i kirken. I 1835 udgjorde katolikker således 32 % af befolkningen, medens anglikanere (25 %), herrnhutere (24 %) og lutheranere (15 %) var de næst største trossamfund. Flest katolikker var der på den kosmopolitiske Sankt Thomas, færrest på Sankt Jan, hvor herrnhuterne dominerede. Den samfundsgruppe, hvor der var flest katolikker, var de frikulørte, med næsten hver anden.

I kolonierne i Indien var situationen helt anderledes, idet portugiserne allerede inden danskeres ankomst havde missioneret i lange tider. Der fandtes derfor katolske menigheder, fortrinsvis bestående af indoeuropæere samt betydelig færre europæere. I Trankebar udgjorde katolikkerne 5-10 % af indbyggerne gennem 1700-tallet og indtil koloniens salg i 1845, men i Serampore oppe i Bengalen dog kun et par procent. Teologen Anders Nørgaard har slående karakteriseret den ejendommelige situation i Trankebar sådan, at der var tale om "en slags katolsk statskirke under en luthersk øvrighed". Selv på et hjemme så følsomt område som religionsudøvelse var danskerne ude i tropekolonierne særdeles pragmatisk indstillede.

Både i Indien og Vestindien byggedes adskillige katolske kirker og kapeller, som endnu står der. Desuden oprettede man skoler og i enkelte tilfælde hospitaler eller sundhedsklinikker.

Willy Frendrup har fortjenstfuldt samlet et stort og spredt materiale af både trykte og utrykte kilder. Men referencerne dertil er for upræcise, idet de mange litteraturhenvisninger som regel er uden sidetal, så man f.eks. ofte bliver henvist til adskillige hele monografier på een gang. Frendrups fremstilling er ikke desto mindre velskrevet og behagelig fri for stave- og slåfejl. Bogen er forsynet med en række nyttige appendices (som alle vedrører Vestindien) og med en engelsk sammenfatning. Willy Frendrup har udmærket afdækket et hidtil ubelyst, men ganske interessant emne.

Erik Gøbel

Henning Pedersen (red.): Da spaniolerne kom. Krig og kulturmøde 1808. Wormianum, 2009. 272 s., ill., 228,00 kr.

Der er skrevet meget om Englandskrigen 1807-1814, og med jubilæumsåret 2007 startede endnu en bølge af udgivelser om denne dramatiske og centrale periode i Danmarks historie. Det skete bl.a. med Flemming Holm-Larsen og Erik Helmer Pedersens (red.) *Furesø-borgernes hverdagsliv i Englandskrigens slagtskygge*, 2007, og Peter Henningsens (red.) *København 1807*, begge anmeldt i *Fortid og Nutid* nr. 3, 2008. Eftersom Englandskrigen varede en rum tid må det forudses, at såvel krigen som helhed som enkelte, markante tildragelser i denne, vil afføde nye publikationer, efterhånden som jubilæumsårene som helhed går, og efterhånden som de enkelte jubilæumsår indtræffer.

Det er sidstnævnte, bogen *Da spaniolerne kom* er et resultat af. I 1808 sendte Napoleon et spansk hjælpekorps til Danmark, og i 200-året for denne

begivenhed besluttede de kulturhistoriske museer i Holbæk, Kolding, Roskilde og Rudkøbing at lave en udstilling om emnet; en udstilling, som så blev vist på skift i de fire byer. Den vidensindsamling, som var grundlaget for udstillingen, formidles i herværende bog. Det er en god beslutning, som der er blevet en vellykket og ambitiøs, veltillrettelagt og uhyre flot illustreret bog ud af.

Sat lidt på spidsen kan man sige, at bogens udgangspunkt er det enkle, som også formuleres i forordet af Henning Pedersen, nemlig at spaniolerne brændte Koldinghus af og "blev ophav til nationens brune øjne" (s. 7). Dét er vel den kæreste myte, som fremmede tropper har efterladt sig i Danmark, nemlig at de forplantede sig med maksimal hastighed. Men gjorde de nu også det? Og hvad andet efterlod spaniolerne sig? Og hvad betød togtet til Danmark for spaniolerne? Det er, bl.a., disse spørgsmål, *Da spaniolerne kom* søger at give svar på.

Bogen indledes med stykket "Jokeren" af forfatteren Ib Michael, der i sit forfatterskab har vidst at trække på slægtens (angiveligt) spanske ophav, uagtet familiens blå øjne skulle have været brune for at passe til "barndommens mytologi" (s. 11). Så ved vi allerede, hvor det snerper henad.

I "Kulturmøder" af museumschef ved Nationalmuseet Lene Floris, redegøres indsigtsfuldt for de forbløffelser på begge sider, som mødet mellem spaniolerne og nordboerne afstedkom, fra klædedragt til fødemidler, konflikter og sprogforbistringer. Særligt spisevanerne vakte gensidig forundring, men noget af det, som spaniolerne bragte med sig, tog danskerne dog til sig, nemlig "papircigarer," senere bedre kendt som cigaretter, om end man i starten frygtede, at et smidt cigaretskod skulle sætte ild til de letantændelige bindingsværkshuse med stråtag (s.32-33).

For de generelle forudsætninger for den spanske ekspeditionsstyrkes afsendelse til Danmark, redegør professor emeritus ved Göteborgs Universitet Magnus Mörner, i artiklen "Den fransk-engelske magtkamp." Troppernes marchrute og indsatsplaner står i centrum i den militærhistorisk orienterede artikel "Spaniolerne kommer!" af Eric Lerdrup Bourgios, fuldmægtig i Forsvarsministeriet.

Museumsinspektør Vivi Jensen, Museet på Koldinghus, redegør for en af de mest afgørende hændelser i spaniolerens togt til Danmark, i mytemæssig sammenhæng den afgørende, i artiklen "Da Koldinghus brændte." Ud over en grundig redegørelse for optakt, forløb og hændelse, tager Vivi Jensen også fat på de sejlivede myter der knytter sig til spaniolerne på Koldinghus, nemlig forplantningen, og gør opmærksom på, at der ikke

findes tegn på spanske fædre i Koldings kirkebøger (s. 103). Og selvom de mandlige ophave til flere svangerskaber skulle være blevet holdt skjult af piger, der var kommet i omstændigheder, så er det dog tankevækkende, at så mange spanske forfædre, der angiveligt skulle have danske efterkommere i dag, alle er sluppet for at blive angivet i kirkebøgerne. I øvrigt gør Vivi Jensen opmærksom på, at der ikke er nogen der hævder at være efterkommer af de franskmænd og belgier, der også var med i korpset (s. 103). Vivi Jensen viser også, hvorledes myter om spaniolernes mad og farverige indtog har forplantet sig ukritisk i den historiske litteratur (s. 105).

Museumslektor Henning Pedersen, Holbæk Museum, fortæller i "År 8 – Et spansk oprør i Danmark" om, hvorledes oprøret mod Napoleon i Spanien og Portugal forplantede sig til Danmark, og om guerillakrigens indtræden på den militære scene i den sammenhæng (s. 135). Mette Høj, museumsinspektør ved Roskilde Museum, fortæller om oprøret på lokalt niveau, i "Oprøret i Roskilde 31. juli 1808." Om spaniolernes afgang fra Danmark og forberedelserne og genvordighederne i den forbindelse, beretter Ole Mortensen, museumsinspektør på Langelands Museum, Rudkøbing. Her redegøres også for, at den franske gæld til Danmark ifm. ekspeditionskorpsets ophold løb op i 7-8 millioner rigsdaler; penge, som aldrig blev betalt, hvilket var medvirkende årsag til den danske statsbankerot 1813 (s. 184).

Om en eventyrlig skæbne fortæller Henning Petersen i "Fra krigsfange til zarens spion," og får i den sammenhæng bl.a. fortalt, hvor effektivt det danske optiske telegrafsignalsystem faktisk var (s. 193). José Manuel Guerrero Acosta, historiker ved Instituto de Historia y Cultura Militar i Madrid, redegør i "La division del norte" for togtet set med spanske øjne, og hvad siden fulgte, mens Jose Pardo de Santanaya, historiker og oberstløjtnant, Madrid, redegør for "Guerillakrigens danske forspil," og dens vilde og blodige forløb i Spanien, med effektiv brug af Goyas grafiske serie "Krigens rædsler."

Erik Vagn Olsen, museumsleder ved Holbæk Museum, har sammen med Lene Floris skrevet "Den levende kulturarv," i hvilken bl.a. Uffe Ellemann-Jensens spanske afstamning diskuteres (s. 236). I lighed med så mange andre kan det spanske slægtskab heller ikke i Ellemann-Jensens tilfælde påvises. Man får indtryk af, at mange danskere med påstået spansk ophav har reageret omtrent som de spanske heste, som de afsejlende spanier lod tilbage på stranden ved Slipshavn: Da hestene havde undret sig lidt, rytter- og herrerløse, formerede de af sig selv eskadron og travede af mod de kendte kvarterer i Odense (s. 242): Vi kommer alle

fra samme sted, og vi går alle den vej. Bogen afsluttes med Henning Petersens glimrende artikel om "Spaniolerne som litterære figurer."

Således endte spaniolernes korte togt til Danmark med mange myter og en god, grundig og indsigtfuld bog, der tager livet af myter. Eller forsøger, i det mindste. Uagtet hvor bastant myter kan afvises på baggrund af grundige kildestudier og kyndig tolkning, så er myter jo sejlviede. Det er ligesom deres ret og deres formål. Ikke desto mindre bliver man meget klogere på tiden, dens skikke og hændelser, under læsning. *Da spaniolerne kom* et succesfyldt projekt. Det er velgørende, at det store arbejde bag opbygning af en udstilling, der ofte ender i museernes arkiver, her er blevet viderebearbejdet og formidlet, så vi i den mere blivende bogform også bliver klogere på tiden dens skikke og hændelser set med danske øjne, og med spanske. For enhver der beskæftiger sig med Englandskrigen 1807-1814, vil *Da spaniolerne kom* være en uundværlig bog, der kun på det bedste kan anbefales. Bogen er grundig, velskrevet, og i lange passager, ud over at være oplysende, elementært spændende læsning.

Henrik Gjøde Nielsen.

Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland. Menneskeliv i samfundets udkant. Museum Sønderjylland, 2008. 190 s. ill., 175,00 kr.

Socialpolitik rummer ofte et væld af paradokser, hvor filantropiske hensyn, økonomiske kalkuler og ideologiske strategier brydes og danner et fascinerende univers. De fattige, klienterne, borgere eller hvad de nu engang bliver kaldt, lægger så krop til foranstaltningerne.

Fattiggårde på landet i Sønderjylland hviler på de to forfatters speciale tilbage i 1996. Ideelt set burde bogen været kommet for 12 år siden, for selvom det af litteraturlisten og enkelte af noterne fremgår, at bogen er blevet ajourført, synes dele af den betydelige nyere forskning inden for fattigdomsforskningen ikke at være inddraget. Bogens tema er som specialets at undersøge de sønderjyske fattiggårdes opkomst og udbredelse, fattiggårdenes beboere og disses levevilkår. I perioden 1815-1894 blev der oprettet i alt 63 fattiggårde; af disse har forfatterne udvalgt syv ud fra det mål, at de skulle give en vis størrelsesmæssig og geografisk spredning, samt at der skulle være bevaret et kildemateriale, som muliggør at følge de fattige dag for dag over en længere periode.

Selve oprettelsen af fattiggårde skulle medvirke til at nedbringe ydelserne til fattigforsørgelsen. Myndighederne håbede, at det kunne ske ved at samle de fattige på selvforsynende produktionsenheder. Fattiggårdene skulle dog ikke være et rart sted. Nok skulle der sørges for, at de værdigt trængende fik bedre kår end det, de kunne klare på egen hånd, men samtidig skulle fattiggårdene virke afskrækkende på de såkaldte uværdigt trængende. Fattiglemmerne på fattiggårdene måtte leve med fængselslignende instrukser, med bl.a. arbejdstvang samt friheds- og rettighedsberøvelse. Undersøgelsen dokumenterer, at de regulativer hvorefter de forskellige fattiggårde blev drevet var meget ens; der var ofte tale om, at regulativerne blev skrevet af efter hinanden. Med sammenligning med lignende danske undersøgelser kan forfatterne også med stor overbevisning slå fast, at de forhold, hvorunder man levede på fattiggårdene, ikke afveg meget fra hinanden, hvad enten man boede i Slesvig, i et enklavesogn eller nord for Kongeåen. Med udspring i de fattige egne i vest bredte fattiggårdene sig fra Hertugdømmerne, og i dette tilfælde også fra de kongerigske enklaver nordpå. Endnu et eksempel på et administrativt tiltag, som kom til kongeriget sydfra. Særligt spændende bliver det, når forfatterne på udmærket vis redegør for problemer med de fattige og forsørgelseskommunen. Forskellig lovgivning i Slesvig og i Kongeriget åbnede for, at de offentlige myndigheder gav sig i kast med (fattigdoms)spekulation. Skellet mellem Sønderjylland og Danmark blev yderligere uddybet med Danmarks nederlag i 1864 og den efterfølgende indlemmelse af Hertugdømmerne i Preussen.

Det, der for alvor ligger de to forfattere på sinde, er dog i mindre grad de administrative forhold, men derimod at udnytte det bevarede kilde-materiale til at følge de fattige dag for dag over en længere periode. Det lyder jo ganske forjættende, og forfatterne har da også fremdraget et begrænset men dog fremragende materiale. Det lykkedes imidlertid ikke rigtigt at hæve bogen til et forsknings- og formidlingsniveau, der matcher kilderne. De to forfattere skal roses for deres vilje til at arbejde med arkivmaterialet, og de høster da også frugten i kraft af de rigtig mange gode enkelt-oplysninger og redegørelser på individniveau, som bogen indeholder. De forholdsvis mange tabeller, der optræder i bogen, understøtter udmærket enkelthistorierne, men talmaterialet er ofte vel spinkelt til mere vidtrækkende konklusioner. Det skorter således på mere solide analyser, og der forsøges heller ikke med originale betragtninger, der kunne perspektivere undersøgelsen. Forfatterne skal ikke høre et ondt ord for at udvise et

stort historisk engagement, som synes at bygge på en oprigtig social indignation over de forhold, som blev de fattige til del på de sønderjyske fattiggårde. Hvad der derimod misklæder bogen, er strømmen af stærkt følelsesladete udsagn. Det er fint med indføling i stoffet, men inderlighed og alt for mange gisninger er ikke god stil.

Bogen er udstyret med et katalog over fattiggårde i Nordslesvig oprettet 1815-1894, hvor i der bringes en oversigt over de 63 fattiggårde, der blev registreret i forbindelse med undersøgelsen. Disse gengives med fotos og håndfaste facts om gården. Arbejdet er yderst fortjenstfuldt og en udmærket museumsregistrant, men næppe af væsentlig interesse for en større del af bogens givetvis betydelige målgruppe. Af stor værdi for hele værket er derimod det store arbejde, der er lagt i at illustrere resten af bogen. Der er en god vekselvirkning mellem fotos, farvegengivelser af malerier og tegningsmateriale samt arkivalier og tabeller. Illustrationerne gengives smukt, og bogen er i det hele taget velredigeret.

Peter Fransen

Anna Jansdotter og Yvonne Svanström (red.): Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880-1940. Distribueres i Danmark af Museum Tusculanums Forlag. Makadam Förlag, 2007. 248 s., ill., 250,00 kr.

Siden det første nordiske kvindehistorikermøde afholdtes i 1983, har de nordiske kønshistorikere udviklet en stærk tradition for samarbejde. I regi af dette samarbejde er der gennemført flere kønshistoriske projekter, og samarbejdet har resulteret i udgivelsen af flere antologier. Den seneste af disse er bogen *Sedligt, renligt, lagligt – Prostitution i Norden 1880-1940*. Bogens indledende dele består af et forord og en introduktion, som skitserer prostitutionsreguleringens historiske baggrund, og indeholder en kort gennemgang af forskningssituationen vedr. emnet prostitution fra slutningen af 1800-tallet til begyndelsen af 1900-tallet. Bogen er derpå inddelt i to hovedgrupper med tre artikler i hver, skrevet af seks kvindelige historikere. Artiklerne behandler forskellige problemstillinger vedrørende prostitution i Norden mellem 1880 og 1940. To bidrag omhandler forhold i Sverige, to andre forholdene i Danmark, mens de sidste artikler omhandler forhold i henholdsvis Finland og Norge. Noter er placeret efter hver artikel, og bagerst i bogen er der en samlet oversigt over kilder og litteratur samt et personregister.

Prostitutionslovgivningen har gennem tiden varieret fra land til land. Fælles for mange europæiske lande, heriblandt de nordiske, var dog, at de i løbet af 1800-tallet indførte regler, der bl.a. betød registrering og regelmæssig lægekontrol af prostituerede kvinder. Reglerne blev i de fleste lande officielt motiveret med ønsket om at bekæmpe eller begrænse udbredelsen af kønssygdomme. Der var løbende en vis modstand mod disse regler, og denne tog en mere organiseret form i slutningen af 1870'erne, da organisationen "British Continental and General Federation" blev dannet i England; en organisation, som hurtigt fik underafdelinger i flere andre lande. I begyndelsen af 1900-tallet var reglerne igen ophævet i de fleste lande, også i Norden. I Sverige skete det dog først i 1918.

Pirjo Markkola fremhæver i bidraget "Mannen som moralreformist – Manligheten och prostitutionskontrollen i Finland vid sekelskiftet 1900", at prostitutionsdebatten var et centralt tema i sædelighedsdebatten, som i slutningen af 1800-tallet blev meget intensiv. Hun fremstiller det finske sædelighedsspørgsmål som en moralreform, hvor moralreformisterne ønskede at reformere hele samfundsmoralen gennem talen om sædelighed. Moralreformisterne var både mænd og kvinder, og Markkola fokuserer på mændene, som især kom fra over- og middelklassen. De argumenterede ud fra et kristent verdensbillede og prædikede seksuel renhed og afholdenhed for mænd – ligesom for kvinder. De accepterede således en moralsk ligestilling mellem mænd og kvinder; et ligestillingssyn som dog kun berørte det moralske område, ikke det økonomiske eller politiske. I midten af 1890'erne kom en ny finsk forfatning om bekæmpelse af veneriske sygdomme samt et nyt regelsæt vedr. prostitution, som mange mandlige moralreformister anså som værende tilstrækkelig til at eliminere ulemperne ved den regulerede prostitution. I 1907 blev ansvaret for de veneriske undersøgelser flyttet fra politiet til sundhedsmyndighederne, og herefter var det især kvinder, som var aktive i den finske sædelighedsdebat.

Yvonne Svanström fortæller i sit bidrag "Ellen Bergman och svenska Federationen – Kvinnoemancipation och sedlighet i Sverige 1880-1900" om den svenske kvindesagsforkæmper Ellen Bergman, som i første halvdel af 1880'erne var medlem af den svenske afdeling af organisationen "British, Continental and General Federation". Ved at undersøge Bergmans retorik viser forfatteren, at organisationens argumenter ændredes over tid. For medlemmerne var søsterskab centralt, men der var forskel på, hvordan det blev opfattet. For nogle var prostitution et samfundsspørgsmål som kunne løses ved at give kvinder ligeløn og uddannelses-

muligheder, mens andre mente at prostitution var et spørgsmål om dårlig moral hos kvinderne.

I sin artikel "Rädda Rosa. Frälsningsarméns räddningsarbete i Sverige 1890-1920", skriver Anna Jansdotter om redningsarbejdet blandt prostituerede kvinder i Sverige. Dette sker med udgangspunkt i frelsersoldaten Laura Petris biografiske skildring af den prostituerede Rosa, som kommer ud af prostitutionen med hjælp fra Frelsens Hær, som kom til Sverige i 1882. Ved at stille redningsarbejderen op over for den prostituerede, ønsker Jansdotter at vise, at definitionen på kvindelighed ikke kun skabes i forhold til mandighed, men også produceres kvinder imellem. Som eksempel herpå kan nævnes, at de kvindelige frelsersoldater var iført uniform, som ifølge forfatteren ikke nedtonede kvindelighed, men i stedet skabte en respektabel kvindelighed, som stod overfor de ikke-respektable prostituerede kvinder.

Merete Bøge Pedersen beskæftiger sig i artiklen "Den problematiske prostitutionslagstiftningen och den osedliga osedlighetspolisen i Danmark 1870-1906" med den store københavnske sædelighedsskandales indflydelse på den danske prostitutionslovgivning. I 1874 indførte Danmark landsdækkende regler for prostitutionstilsyn. Problemet var ifølge forfatteren, at reglerne underminerede de prostitueredes medborgerrettigheder, idet det i høj grad blev op til politimesteren at straffe overtrædelser på et administrativt grundlag, frem for at sende de prostituerede for en dommer. Konsekvenserne af dette kom for alvor frem i lyset, da en stor skandale indenfor det Københavnske Sædelighedspoliti begyndte at rulle i 1895. Da skandalen blev oprullet, viste det sig bl.a., at højtstående politifolk havde økonomiske interesser i bordeldrift, og at flere politifolk havde brugt deres magt til at udnytte de prostituerede på forskellig måde. Efter skandalen kom frem, blev der lavet indskrænkninger i kontrolsystemet, og i 1906 blev den regulerede prostitutionslovgivning helt ophævet. Forfatteren fremhæver, at der i denne forbindelse flere gange blev henvist til sædelighedsskandalen som argument for det tidligere systems urimelighed.

Antologiens sidste to artikler beskæftiger sig med lægeverdens syn på kønssygdomme og prostitution. Norske Elisabeth S. Koren fortæller om to norske lægers syn på forebyggelse af kønssygdomme. Lægen Axel Holst, som virkede i slutningen af 1800-tallet, var fortalere for en effektiv præventiv kontrol af prostituerede kvinder for at forhindre spredningen af kønssygdomme, mens lægen Edvin Bruusgaard i 1926 ikke talte om kontrol af prostituerede, men i stedet gik ind for frivillig behandling og sundhedsoplysning. Koren fremhæver i

artiklen, at begge læger byggede deres argumenter på videnskabelighed, men der indgik også moralistiske argumenter hos begge. Holst var fortaler for den gamle sædelighedsmoral med strengere sædelighedskrav til kvinder end til mænd, mens Brusgaard i teorien stillede samme krav til mænd og kvinder.

Marlene Spanger tager i antologiens sidste artikel udgangspunkt i den danske læge Tage Kemps studie af prostituerede fra 1936. Her undersøgte Kemp 530 kvinders sociale baggrund og arvelighedsbiologiske træk for at forklare deres seksuelle levevis – især deres løsagtighed. Spanger mener, at mellemkrigstidens kønsmoral befandt sig i et opbrud, som skabte uro og frygt for opførslen hos nogle grupper af unge kvinder. Blandt andet brød enlige kvinders deltagelse på arbejdsmarkedet, deres uægteskabelige børn eller kortvarige ikke-ægteskabelige affærer med det herskende kvindeideal, som indebar at kvindens primære ansvarsområde var hjem og familie. Dette gav ifølge Spanger en frygt for familielivets fremtid og kvalitet.

Antologien består af en række interessante artikler, og nogle af de emner der tages op, kunne appellere til en bredere kreds af læsere. Der er dog en del fagbegreber i bogen, og den vil nok især finde sin læserskare blandt fagfolk, der arbejder med eller interesserer sig for kønshistorie. Artiklerne er meget forskelligartede, og bogen giver således ikke et stort eller samlet overblik over prostitutionsfænomenet i de nordiske lande i perioden 1880-1940. Det kan heller ikke siges at være dens mål. Til gengæld kan man komme tæt på nogle af aktørerne i periodens nordiske prostitutionsdebat og få nogle mere utraditionelle vinkler på emnet, hvilket man også kan lade sig inspirere af i andre emnemæssige sammenhænge.

Vibeke Kaiser-Hansen

Jonas Schultz Thygesen og Martin Bo Nørregård (udg.): Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og felpostbreve til Stepping 1914-1918. Forlaget Gammelting i samarbejde med Historisk Arkiv for Haderslev Kommune og Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, 2008. 268 s., ill., 250,00 kr.

Sønderjyden Thyge Thygesen (1892-1958) skrev under sin nødtvungne deltagelse på tysk side i 1. Verdenskrig såvel dagbog som en stor mængde breve til hjemmet. Breve og dagbøger forblev ef-

ter Thygesens død i familiens eje, og udgives nu i *Kun legetøj i deres hænder – Thyge Thygesens krigsdagbog og felpostbreve til Stepping 1914-1918*. Den historiske arbejdsmark i Sønderjylland er næsten misundelsesværdig stor, frodig og mangfoldig. Bøger, artikler og publikationer om og med sønderjyders brevvekslinger, dagbøger og erindringer er ikke just et særsyn. Det er heller ikke bøger og publikationer om sønderjyders deltagelse i de slesvigske krige og i 1. Verdenskrig. Ikke desto mindre skiller *Kun legetøj i deres hænder* sig ud fra denne misundelsesværdige mangfoldighed. Det gør den dels pga. materialets karakter, dels pga. dets kvalitet.

Thyge Thygsen kom fra Stepping, som lå lige syd for den dansk-tyske grænse 1864-1920. Han var gårdmandssøn, og en del af slægtsgårdens jorder stødte op til Nørreå, som netop siden 1864 havde markeret grænsen. Nogle måneder efter krigsudbruddet 1914, blev Thyge Thygsen indkaldt til den tyske hær. Det havde været let for Thyge Thygsen at krydse grænsen og søge tilflugt i Danmark for at undgå krigstjeneste, hvilket han imidlertid undlod, både ved indkaldelsen og senere under orlov, for at kunne fastholde retten til fødegården, ligesom muligheden for at være med til at stemme Sønderjylland hjem til Danmark, når en gang krigen var slut og med forventet tysk nederlag som resultat, fik ham til at holde ud, uagtet han, som antydnet, flere gange overvejede at krydse den danske-tyske grænse; at desertere, med andre ord.

Kort fortalt er historien om Thygsen i 1. Verdenskrig denne: Thyge Thygsen blev indkaldt i december 1914, og blev efter endt uddannelse sendt til Vestfronten i Frankrig, hvor han i 1915 deltog i skyttegravskrigen langs floden Aisne, og i 1916 i de store slag ved Verdun og Somme. Thyge Thygsen blev hårdt såret ved Somme i 1916, og blev sendt til Tyskland. Her opholdt han sig frem til krigsafslutningen 1918, hvor han blev hjemsendt til Danmark.

Uanset forløbets iboende voldsomhed og højpotentielle traumatiserende effekt, så er det et forløb, en historie, som mange sønderjyder kunne nikke genkendende til i samtiden, og i mange sønderjyske familier findes fortsat brevsamlinger og beretninger om afdøde familiemedlemmers deltagelse i den store krig. Det, som imidlertid gør beretningen om Thyge Thygsens krigsdeltagelse forskellig fra andres er, at Thyge Thygsen var en god iagttagere og en god fortæller, og at han tillige var en meget flittig brev- og dagbogsskriver. Og det, som gør *Kun legetøj i deres hænder* forskellig fra andre udgivelser med sønderjyders beretninger om deres deltagelse i 1. Verdenskrig er, at man

her for første gang udgiver en sønderjysk soldats breve og dagbøger sammen, i streng kronologisk og sideløbende orden. Denne sammenstilling af en glimrende iagttagers beretninger og breve, giver et eminent indblik i forholdene på Vestfronten. Vel stort set alle sønderjyder, der deltog i 1. Verdenskrig, oplevede strabadser og grusomme hændelser i stort omfang, men skrev som oftest kun lidt om disse forhold i deres breve hjem, formodentlig dels fordi brevvekslingen var underlagt tysk censur, og dels, må man tro, for ikke at bringe yderligere bekymring til hjemmene; man vidste jo nok, at det var en farlig færd, husets mænd var ude på. I dagbøger, derimod, var det muligt mere ærligt at berette om oplevelserne, og når dagbogs- og brevskriveren, som det som nævnt er tilfældet her, både kan iagttage og berette, giver det for nutiden et sjældent set personligt indblik i forholdene på fronten præcist som netop denne beretter oplevede det. I *Kun legetøj i deres hænder* beskrives hændelser og forhold, man ellers kun ser beskrevet i generelle vendinger i den store mængde litteratur om 1. Verdenskrig.

Ganske vist er det ikke ukendt, at livet ved fronten under 1. Verdenskrig bød på mudder og søle, kedsomhed og frygt, rotter og lus, bombardementer og vilde nærkampe, død og lemlæstelse, men i *Kun legetøj i deres hænder* får vi en enestående førstehåndsberetning fra en mand, som deltog i nogle af de største og mest blodige slag under krigen. Samtidig bibringer de mange spørgsmål i brevene hjem om, hvordan det står til med høsten, vejret og hverdagen på gården osv. fortællingen et præg af dagligdag, som jo også var en del af rutinerne ved fronten, hvor man fik tid til at spekulere på, hvordan det mon stod til derhjemme. Det dagligdags understreges endvidere af de mange passager i brevene, hvor Thyge Thygesen f.eks. fortæller, at nu sender han to af sine skjorter og en lædervams hjem, idet han har tilstrækkeligt med klæder og ikke vil slæbe rundt på mere end højst nødvendigt, eller af de passager, hvor Thyge Thygesen takker for frikadeller, æg, kage, smør osv., alt sendt fra hjemmet for at lette ham livet ved fronten, og ikke altid nået frem til modtageren i helt frisk tilstand. Desuden beder Thygesen fra tid til anden om nye forsyninger af undertøj, sko el.lign., men gør på moderens forespørgsel også opmærksom på, at det ikke kan betale sig at sende vasken hjem; det ville tage længere tid for Thygesen at pakke og sende skjorten, end at vaske og tørre den selv.

Om livet ved fronten fortæller Thygesen detaljeret og indgående i sine breve, som til tider er bilagt tegninger og skitser af dækningsrum og skyttegrave, oversigtstegninger over frontforløb og fotografier, både i form af postkort og i form af

snapshots, hvor Thygesen har angivet sig selv med et "x," og påskriften "mig," og i den mindre muntre ende billeder af rædslerne ved fronten. Efter som Thygesen deltog i de store slag ved Verdun og Somme, indgår i såvel breve som dagbøger selvsagt beretninger om de voldsomme artilleribombardementer, patrulje- og lytteposttjeneste, og om de mange døde og sårede. At den tyske censur ikke altid var lige effektiv illustreres af, at Thygesen i sine breve ofte giver oplysninger, som dels har militær karakter, og dels – hvilket må formodes mindst lige så alvorligt – giver udtryk for ønsket om, at de høje herrers krig snart må være slut, ligesom andre ytringer, der vil medvirke til at nedbryde moralen også på hjemmefronten, optræder ganske ligefrem i Thygesens breve. Det gælder f.eks. beretningen om, at når tyskerne optalte døde efter slag og træfninger, blev kun de, der var døde ved optællingen indgivet som sådanne. De, der ikke var døde på optællingstidspunktet, men som følge af deres kvæstelser døde et par minutter senere, indgik ikke i statistikken over faldne, men over sårede.

Et ofte nævnt element i litteraturen om 1. Verdenskrig er den underjordiske minekrig, i hvilken parterne gravede lange tunneller fra egne stillinger, frem under ingenmandsland og ind under fjendens stillinger, hvor man så bragte vældige sprængladninger til detonation. Også den del af krigen kom Thyge Thygesen, og dermed læseren, tæt på, dels hvor Thygesen fortæller, at man i de pågældende frontafsnit gik i evig angst for at blive sprængt i luften på den måde, hvis man ikke blev det af den evindelige artilleriild, og dels hvor Thygesen bliver sat til at passe et lytteapparat, der skulle afsløre eventuel tunnelgravning i Thygesens frontafsnit.

Den fortløbende fremstilling af Thyge Thygesens breve og dagbøger brydes i november 1916. Her sender en af Thygesens kammerater et brev hjem til familien med meddelelse om, at både han og Thygesen var blevet levende begravet ved at granatnedslag af den svære slags. Begge blev gravet ud, Thygesen i bevidstløs tilstand. Thygesen blev kørt bort, og dagen efter meldt død; ryggen skulle være brækket. Familien indrykkede dødsannoncer i de sønderjyske dagblade. Nogle uger senere genkendte postmesteren i Stepping Thyge Thygesens skrift på et brev i bunken med post til fordeling. Han løb gennem byen, viftede med brevet og råbte "Thyge lever, Thyge lever!" I brevet udtrykte Thyge Thygesen forundring over, at det var så længe siden, at han havde hørt fra familien. Det havde sine gode grunde.

Resten af krigen tilbragte Thyge Thygesen først på lazaretter, derpå som rekonvalescent og så med garnisonstjeneste, alt sammen forskellige

steder i Tyskland. I juli 1918 blev han fritstillet fra den tyske hær, og vendte hjem til Stepping. Ved grænseændringen i 1920 blev Thygesen dansk statsborger, blev gift i 1922, fik børn og var virksom i lokalområdet. Skaden fra Sommeslaget overvandt han aldrig. Han talte aldrig om sine oplevelser under krigen, bortset fra én gang, nemlig da det stod klart, at 2. Verdenskrig ville bryde ud. Da fortalte han en aften sine tre sønner om krigens modbydeligheder, ud fra en betragtning om, at de skulle vide hvad krig var.

Det tjener Thyge Thygesens efterkommere til ære, at de har taget vare på hans breve og dagbøger, renskrevet og siden taget initiativ til udgivelsen. Bogen er glimrende tilrettelagt, i hardback, illustreret med billedmateriale, der knytter direkte an til Thygesen, som en del af brevvekslingen, med oplysende inserater og med forklarende noter i margin, og afsluttes med en række ordforklaringer. Både breve og dagbøger er konsekvent gengivet ord- og bogstavret, med forkortelser og de få fejl, der findes heri. Her skal man som læser vænne sig til, at Thygesen konsekvent skriver "Hvor" i stedet for "vor", men også dette valg tjener udgiveren til ære. Forkortelser m.v. giver et levende indtryk af skrivesituationen i de mere abrupte førte dagbøger, mens Thyge Thygesen i sine breve for det meste havde tid og ro til mere udførligt at gengive hele forløb. *Kun legetøj i deres hænder* bør læses af enhver, der interesserer sig for sønderjysk historie og i særdeleshed af enhver, der interesserer sig for 1. Verdenskrigs historie.

Henrik Gjøde Nielsen

Morten Pedersen and Caspar Jørgensen, (eds.): Modernism and Rationalization. Skrifter fra Nordjyllands Historiske Museum nr. 2. Nordjyllands Museum og Kulturarvsstyrelsen, 2006. 152 s., ill., 49,00 kr. (Kan downloades gratis på: http://www.kulturarv.dk/tjenester/publikationer/emneopdelt/industrisamfund/modernism_rational/publikation.pdf).

Den er ikke til at komme uden om, moderniteten. Fra storbyernes århundredgamle fabriksbygninger til nutidens velfærdsstater har den præget verden omkring os. Og hele vejen igennem har skabelsen af moderne videnskabelige, sociale og kulturelle forestillinger været forbundet med udviklingen af avancerede industrisamfund. Det er i hvert fald udgangspunktet for antologien *Modernism and Rationalization*, der udkom i 2006. I udgivelsen

viser ni danske og udenlandske forskere, hvordan industriens arbejdsformer gennem det 20. århundrede har påvirket forestillinger og metoder inden for andre sektorer i de nordeuropæiske samfund. Antologiens artikler bygger alle på foredrag fra et seminar om arven efter industrisamfundet, der blev arrangeret som forberedelse til Industri-kulturens år i 2007. Udgivelsen har imidlertid en spændvidde og en kvalitet, der gør den brugbar langt ud over industriåret.

I antologiens første artikel argumenterer den finske forsker Anja Nevanlinna for, at industrisamfundet skal ses som en social kontekst, der muliggjorde modernismens gennembrud (s. 13). Nevanlinna beskriver, hvordan modernistiske fænomener, såsom velfærdsstater og funktionalistisk arkitektur, voksede ud af industriens rationelle metoder (s. 23 og 26). Og hun viser, hvordan modernistiske fænomener især efter 2. verdenskrig blev set som ideelle redskaber til at reformere de europæiske samfund, da modernismen var orienteret mod fremtiden og ikke mod den krigshærgede, fattige periode, der var gået forud (s. 30).

I den næste artikel laver Michael Wagner en idéhistorisk analyse af teknokratiets rolle i Danmarkshistorien. Wagner definerer teknokrati som elitær magtudøvelse baseret på videnskabelige eller påstået objektive argumenter (s. 31 og 35). Han konstaterer, at teknokratiske tænkemåder er blevet udbredt inden for statsapparatet og det politiske liv efter 1800, i takt med den voksende betydning af videnskab og højtuddannede elitegrupper. Og han fastslår samtidig, at teknokratismen som selvstændig politisk bevægelse har haft en meget begrænset gennemslagskraft (s. 42).

Læseren rives ud på en rejse gennem byudviklingen i Sovjettidens Litauen i antologiens tredje artikel. Kulturhistorikeren Marija Drėmaitė forklarer her på glimrende vis, at de kommunistiske autoriteter søgte at integrere litauerne i sovjetfællesskabet gennem massiv modernisering og industrialisering af boligbyggeri og erhvervsliv (s. 61-62). Industri- og byplanlægningen var fra starten hæmmet af stærk centralstyring, der dog blev løst fra slutningen af 1950'erne (s. 69-70). Her fik de enkelte sovjetrepublikker større frihed til at styre deres udvikling, og i første del af 1970'erne var gennemsnitsindtægten i det ellers tilbagestående Litauen 15 % højere end i Sovjetunionen som helhed (s. 72-73). Prisen for moderniseringen af Litauen var imidlertid, at den traditionelle kultur blev svækket, og at bymiljøerne fik et konformt, sovjetisk præg (s. 75-76).

Parallellen til Litauen er åbenlys i næste artikel, hvor Maths Isacson påpeger planlægnings betydning for de nordiske samfund i det 20.

århundrede. Skandinaviske politikere, erhvervsfolk og embedsmænd var nemlig også optaget af at planlægge en social bæredygtig og rationel udvikling, og det påvirkede både industrier og velfærdssystemer (s. 77). Desværre vælger Isacson imidlertid at inddrage en meget lang række emner i sin kun 15 sider lange artikel, og det går ud over den analytiske dybde i teksten. Undervejs forfølges byplanlægningens baggrund i Norden helt tilbage til 1700-tallet (s. 86), og det betyder, at der ikke bliver plads til en længere, indgående beskrivelse af de interne mekanismer i 1900-tallets administrative planlægningsapparater i de nordiske samfund.

Til gengæld bydes der på vellykket fokusering i de to næste artikler, om henholdsvis den nordjyske udstilling "NU" i 1933 og industriudstillingen i Göteborg i 1923.

I sin artikel om NU viser Bente Jensen, hvordan et stort udstillingsprojekt i 1930'ernes Aalborg var et veltilrettelagt stykke politisk og kulturel branding (s. 93). Gennem funktionalistisk design og fokus på ny teknologi ønskede udstillingens arkitekter og det socialdemokratiske bystyre at vise, at den moderne udvikling kunne trække Aalborg ud af datidens økonomiske krise (s. 94-95). Fortiden skildredes i denne sammenhæng som tilbagestående. Dermed lagde NU sig indirekte op af den socialdemokratiske fortælling om, at arbejderbevægelsen kunne omdanne Danmark til et moderne, velfungerende industrisamfund, og at befolkningen burde afvise konservative politiske forestillinger (s. 115-116).

Anvendelsen af fortiden var anderledes på Göteborg-udstillingen i 1923, selvom udstillerne også her forsøgte at bruge historien i modernismens tjeneste. I sin artikel forklarer Anders Houlitz, hvordan historiske genstande blev opstillet i en lineær rækkefølge i Göteborg. På den måde kom de til at illustrere en evolutionær udvikling fra det gamle og primitive mod det nyere og mere avancerede. Og det fik som konsekvens, at de nyeste, industrielle genstande (primært maskiner) på en og samme tid virkede som (trygge) videreførelser af fortiden og som teknologisk overlegne udtryk for fremskridtet. Derigennem viser Houlitz, hvordan modernistiske opfattelser både afviser fortiden og er afhængige af den. I moderne sammenhæng kan fortiden nemlig ikke alene bruges til at vise nutidens og fremtidens overlegenhed – men også sammenhængen mellem før og nu (s. 129).

Til sidst i antologien opsummerer Marianne Rostgaard de forskellige artiklers vigtigste pointer (fra s. 133). Hun påpeger i den forbindelse, at de fleste studier inden for feltet fokuserer på den idémæssige baggrund for det moderne, og efterly-

ser en kobling til den konkrete praksis, der har eksisteret i moderne samfund (s. 144). Rostgaard argumenterer i den sammenhæng for forskellen på moderne rationalitet som abstrakt filosofi om vejen til et bedre samfund, og så en instrumentel og praktisk rationalisering, der f.eks. handler om at skabe billige og effektive løsninger på konkrete udfordringer, såsom boligbyggeri.

Ser man på emnerne for artiklerne i antologien, fristes man til at kritisere *Modernism and Rationalization* ud fra netop de præmisser, Rostgaard opstiller. Antologien rummer en lang række idéhistoriske tilgange til modernisme- og industrihistorie, og kan på den baggrund forekomme noget ensidig. Her er det imidlertid vigtigt at huske på, at det – trods Rostgaards relevante problematisering – ikke er muligt at lave en fuldstændig vandtæt opdeling mellem modernismen som "ideologi", og så konkrete, praktiske funktioner i det moderne samfund. Begge dele har jo påvirket hinanden gennem historien.

På den baggrund udgør artiklerne i *Modernism and Rationalization* en yderst vellykket introduktion til forståelsen af modernismens og industrisamfundets historie i Norden efter 1945. Ikke alene gives der en række gode præsentationer af begreberne "modernisme", "modernitet", "rationalitet" og "industrialisme"; de bliver også undersøgt i specifikke analyser af vidt forskellige felter. Det understreges godt nok, at bogen ikke kan levere en samlet syntese om industrialisme, modernisme og rationalisering (s. 9). Men flere af artiklerne giver alligevel et godt indblik i sammenhængen mellem rationaliseringstænkemåder og industrielle revolutioner. Enkelte af antologiens bidrag behandler ganske vist for mange problemstillinger på for lidt plads. Men det bør ikke afholde interesserede fra at anskaffe sig udgivelsen.

Anders Dalsager

Arne Strøm: Onkel giv os brød. Originaludgave 1934. Gyldendal, 2008. 384 s., 275,00 kr.

Kort før anmeldelsen af *Onkel giv os brød*, afsluttede jeg læsningen af den amerikanske journalist Henry C. Cassidy's erindringer om hans tid som korrespondent i krigstidens Sovjet. *Moskva i Ilden 1941-43*, 1945. Kontrasten var overvældende. Selv om Cassidy ikke var kommunist eller fuldstændigt entydigt tegner et glansbillede af sovjetstaten, er hans bog alligevel slående naiv og ensidig i sin beskrivelse af Sovjetunionen under krigen. Det er ikke mindst chokerende, når der jf. bagsideteksten,

og Cassidy's eget selv billede i bogen, var tale om en nuanceret "skildring ... skrevet af en mand, der er i besiddelse af virkelig førstehånds viden, fordi han nød godt af Stalins personlige tillid". Cassidy opholdt sig længe tid i Sovjetunionen end Strøm, men han så meget mindre. Ikke i fysisk forstand, for Cassidy rejste ved en række lejligheder uden for Moskva, men i åndelig forstand. Det kan der være flere gode grunde til. En er naturligvis, at Sovjetunionen var i krig med Nazityskland. Det gjorde styreformen mere spiselig for en antinazistisk vesterlænding som Cassidy, og det gjorde det muligt at bortforklare alle tegn på fattigdom og ineffektivitet med, at det var krigstid. Trods sine rejser var Cassidy bosat i Moskva og lønnet i gode stærke dollars. Så hvad han end så og hørte, påvirkede det ikke hans personlige hverdag. Den foregik på første klasse, både i overført forstand og når han rejste med tog. Også det har spillet ind på hans observationer.

Arne Strøm var et årti tidligere på den og gjorde snarere turen på anden klasse, hvorfra han fik et godt indblik til de indfødtes liv på tredje klasse eller derunder. Strøm kom til Sovjetunionen i 1932 efter en meget rejsende tilværelse, der havde gjort en københavnerdreng fra et kunstnerhjem til hønseavlsspecialist i Canada. Verdenskrisen, som bl.a. ramte det canadiske landbrug hårdt, førte til, at Strøm sammen med sin kone og søn på ny udvandrede. Denne gang til Sovjetunionen, som i de første år af 1930'erne var storforbruger af udenlandske specialister, der skulle tilføre landets industrialiseringsproces den fornødne know-how.

Familien Strøm ankom til Sovjetunionen på et tidspunkt, hvor en af stalinismens værste forbrydelser rullede over landet: Den regimeskabte hungersnød 1932-1933, som kostede 5-7 millioner mennesker livet. En række forhold skabte i fællesskab stærk misvækst i det sovjetiske landbrug i 1932. Vigtigst var de nedbrydende følger af kollektiviseringen, som i de forudgående år havde medført den fysiske eliminering af hundredtusinder af de mere driftige husstande, kulakkerne. De tilbageværende bønder var endt i en livegenskabs-lignende situation, hvor staten efter forgodtbe-findende aftvang dem korn og andre fødevarer, som dels skulle bruges til at holde systemets støttepillere, industriarbejderne og bureaukraterne glade, dels skulle finansiere den storstilede industrialiseringsproces, som i disse år rullede over Sovjetunionen. Og da høsten i 1932 blev langt lavere end planlagt, reagerede styret ikke med at slække på kornind-drivningen og overlade mere til bønderne. Statsmagten skruede tværtimod bissen på og fratog med brug af trusler, fængslinger, tortur og våbenmagt bønderne det korn, de skulle bruge til såsæd og

til at ernære deres egne familier. Resultatet blev, hvad der vel nok er Europas værste hungersnød nogensinde.

Det er fra denne heksekedel af armod, sult, lokal initiativløshed og absurde forsøg på centralstyring af landbruget, Strøm rapporterer. Bogen er en dramatiseret og stærkt journalistisk præget skildring, som ud fra en personlig vinkel gengiver en række oplevelser og indtryk fra Strøms næsten et år lange ophold som specialist ved et hønseri i den af hungersnøden hårdt ramte Voronejz-provins i det sydvestlige Rusland. Han fortæller om hønseriets ynkelige forfatning, om den fuldstændige mangel på arbejdsmoral, teknisk viden og organisering, om de ufatteligt usle ernærings- og indkvarteringsforhold, der matchedes af et nærmest totalt fravær af selv så simple forbrugsgoder som tændstikker, petroleum og kasseroller. Det Rusland, læseren via Strøm møder, er ikke blot præget af armod, tiggeri og sultedød; det er også fuld af kaos, stor social ulighed og præget af en blanding af had og mistil-lid til styret. Kun lejlighedsvist kaster oplevelser af solidaritet, hjælpsomhed og venskab et svagt solglimt over en verden, der ellers beskrives i toner af snavs, frygt og håbløshed.

Mens Arne Strøm gennemgående fremstår som en troværdig og korrekt gengiver af den sovjetiske virkelighed på landet anno 1932, er der et forhold, som skammer hans beretning: Arne Strøms ofte stærkt mangelfulde empati med de mennesker, han beskriver. En scene, hvori en bondekone taber nogle svampe og et glas mere eller mindre fordærvet tykmælk, hun vil sælge/forære Arne Strøms dreng, bliver beskrevet som komedie frem for den tragedie det vitterligt må have været for den pågældende at miste disse få genstande, der kunne sælges. I den forstand er bogen også et mentalitetshistorisk blik på en tid, hvor hvide mænd drog ud i verden og med en blanding af kommandoråb, køligt overblik og overlegen teknisk kunnen civiliserede den. Strøms beretning er fuld af episoder, hvor modstillingen europæisk-asiatisk, kultiveret-primitiv, rationel-irrationel lurer under overfladen. Om hønseriets arbejdere hedder det således et sted (s. 53): *"Der var over disse ofte ganske simple kvinder en egen plastisk ynde og værdighed og over mændene en velgørende ro i blik og bevægelser, der vidnede om naturmenneskenes enfoldige styrke, sunde nerver og godmodige og rolige temperament."*

Sammenligner man Strøms beretning med de skildringer af kollektiviseringsprocessen og hungersnøden, som man eksempelvis finder i Lev Kopelev og Viktor Kravchenkos bøger, springer det i øjnene, hvor meget mere snavset, rodet og det almindelige kaos fylder hos Strøm end hos de sidstnævnte. Det er på en og samme tid styrken

og svagheden i *Onkel gav os brød*, at det er den udefrakommendes perspektiv, vi får på tingene. Strøms oplevelse af livet på landet i Sovjetunionen i hungersåret 1932-33 svarer utvivlsomt godt til det chok andre danskere, som ikke var ideologisk formørkede, ville have fået, hvis de med et havde stået midt i den hungersramte sovjetiske provins, men den fanger ikke nødvendigvis, hvordan de implicerede selv oplevede situationen eller reagerede på den. Trods dette er bogen værdifuld som et vidnesbyrd om hungersnøden og dens menneskelige konsekvenser. Som Bent Jensen skriver i sit forord, efterlod meget få af bønderne sig skriftlige vidnesbyrd om deres lidelser. Og med de minipor-trætter, som Strøm undervejs leverer af en række af sine medarbejdere på hønseriet, er der, trods de ovenfor nævnte forbehold, sat ansigter og skæbner på nogle af hungersnødens ellers umælende ofre.

Bogen er forsynet med et kort, men fyndigt forord af Bent Jensen. Dertil kommer et velfungerende noteapparat og et velskrevet og letlæst efterskrift af Camilla Schultz. Efterskriftet indeholder bl.a. en kort biografisk skitse af Strøms liv. Denne kunne sagtens have været udbygget. F.eks. får man næsten intet at vide om Strøm under krigen eller om årene frem til hans død i 1948. Det er samtidig trist, at det ikke er lykkedes for Schultz at få adgang til materiale vedr. Strøm i de russiske arkiver, hvor der med sikkerhed må befinde sig en del akter. Efterskriftet giver i øvrigt en god, men måske også lovlig summarisk, gennemgang af hungersnøden, ligesom bogens modtagelse i Danmark og udlandet udførligt beskrives. Det er bemærkelsesværdigt, at den engelske udgave tilsyneladende havde meget stor indvirkning på Churchills billede af Sovjetunionen, hvilket, Strøms journalistiske kvaliteter ufortalt, siger noget om det ringe antal samtidige, troværdige og detaljerede beretninger om virkeligheden i de sovjetiske landområder.

Niels Bo Poulsen

Karl-Georg Mix: Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949. Franz Steiner Verlag, 2005. 231 s., ill., EUR 49,00.

I de sidste måneder af 2. verdenskrig ankom 250.000 flygtninge til Danmark fra de østlige dele af Tyskland. Een af flygtningene, en 8-årig dreng, der sammen med sine forældre var flygtet fra Østpreussen, er forfatter til denne bog om flygtningenes skæbne i Danmark. Han og hans familie opholdt sig 3/4 år i flygtningelejre i Danmark, inden de kunne vende tilbage, ikke til Østpreussen, men til Vesttyskland. I den længste periode var de i den forholdsvis gode Gedhus-lejr, men i det sidste halve år opholdt de sig

i Grove-lejren, som havde et langt dårligere ry.

Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949 er baseret på tyske flygtninges egne beretninger. Nogle stammer fra samtidige breve og dagbøger, andre er langt senere afgivne vidnesbyrd. Kildematerialet har forfatteren fundet såvel i arkiver som i publicerede og upublicerede beretninger og manuskripter. Desuden har Mix ved personlige samtaler med mange tidligere flygtninge suppleret de skriftlige kilder.

Dvs., at denne bogs kildemateriale i alt overvejende grad er "oral history". Det er en vigtig disciplin indenfor historievidenskaben, men også en meget vanskelig disciplin. Hvis den bruges til at bevise en forud fastlagt tese, f.eks. om flygtningene blev behandlet godt eller modsat blev behandlet dårligt, duer den ikke, for med over 250.000 tyske flygtninge anbragt under utroligt forskellige vilkår, vil "oral history" kunne misbruges til at bevise begge dele, og dermed bliver metoden tendentiøs. Men forsøger man som Karl-Georg Mix at give plads til alle opfattelser, som forfatteren anser som troværdige, for at give et mange-facetteret billede af livet i flygtningelejrene, bliver det pludseligt et væsentlig bidrag til flygtningenes historie i Danmark. Og det skal siges med det samme, at Mix har fået en bred variation af forskellige vidnesbyrd til at klinge sammen, således at hans beskrivelse af flygtningenes forhold er blevet troværdig.

Bogen er ordnet emnemæssigt, således at lejr-, liv, sygdom og sundhed, kultur osv. er beskrevet i hvert sit kapitel, mens den kronologiske orden står langt svagere. Det har selvfølgelig sine klare fordele, men medfører samtidig, at den store forskel på flygtningenes forhold, der var over tid, ikke tydeligt fremstår. Forholdene det første år, indtil foråret 1946, var i mange lejre katastrofale, mens de næste tre år var primitive og trange, men ikke livstruende. Ved den manglende kronologiske disposition i bogen, er denne forskel over tid blevet udvisket, og risikoen er, at de, som ikke er så velbevandede i flygtningenes historie, fejlagtig ekstrapolerer forholdene for flygtningene i 1947 tilbage til forholdene i 1945. Dette er dog mindre skønhedspletter, men bogens største svaghed er den historiske kontekst, som Mix fortæller flygtningenes historie i, nemlig Henrik Havreheds tendentiøse disputats fra 1987. Af gode grunde har Mix kun denne ene bog som historisk værk om flygtningene, da det er den eneste af slagsen, som er blevet oversat til tysk. Mix er tilsyneladende helt uvidende om de senere års forskning på området, og kun enkelte steder, hvor hans egne oplevelser, som interneret flygtningebarn, står i modsætning til Havreheds fortælling, som f.eks. i omtalen af ugeavisen *Deutsche Nachrichten*, som blev udsendt til alle flygtninge, og de danske

medicinske studenter vaccination af flygtningebørnene, opponerer han mod Havreheds udlægning af historien.

Det er som sagt undskyldeligt under hensyn til sprogproblemer, men i andre tilfælde burde Mix dog også have gennemskuet det forskønnede billede, som Havrehed giver af flygtningenes forhold i Danmark. Bl.a. gør Mix meget ud af, at årsagen til, at forældrene til eleverne fra de syv berlinerskoler, som var havnet i Danmark, ikke fik underretning før i april 1946 om, at børnene var i god behold i Danmark, skyldtes postspærringen mellem Danmark og Tyskland, som netop blev ophævet i april 1946, altså et år efter, at børnene var kommet til Danmark. Danmark havde som allieret nation fra årsskiftet 1945-1946 en militærmission i Berlin, som fungerede som et gesandtskab, og som derfor havde en stor og omfangsrig korrespondance med det danske udenrigsministerium, og vejen ville have været let for de danske myndigheder til via udenrigsministeriet og denne militærmission at underrette skolerne, som rent fysisk stadig befandt sig i Berlin, hvis viljen dertil havde været der. En anden måde at etablere kontakt mellem Danmark og Berlin, som heller ikke blev brugt af de danske myndigheder, var, da direktøren, senere præsidenten for Dansk Røde Kors, Kai Hammerich, i november 1945 var på officiel rejse til Berlin, idet det ville have været en naturlig opgave for denne organisation at formidle kontakten til forældrene.

Pga. Mix' tiltro til Havrehed, skal bogen læses med kritiske øjne, der hvor Mix refererer fra denne og andre danske forfattere med samme holdning som Havrehed, mens bogen er uovertruffen god, der hvor Mix refererer fra flygtningenes egne beskrivelser; på dét punkt er den langt bedre end andre forsøg på "oral history" over samme emne.

Bogen er forholdsvis tung at læse, fordi den er så detaljerig og konstant refererende, og den er derfor ikke velegnet som den første introduktion til flygtningenes historie. Sandt at sige har de fleste formentlig lagt den fra sig, længe inden de når til slutningen. Men for historikere, der interesserer sig for de tyske flygtningenes historie i Danmark er den helt obligatorisk læsning af følgende grunde: Den giver et, efter min mening, rigtigt godt og sandfærdigt billede af flygtningenes liv i lejrene. Mix har formået at finde og samle et utroligt stort kilde-materiale, som ikke tidligere har været kendt. Og Mix er den eneste, der med succes har forsøgt sig i kategorien "oral history" om dette kapitel af Danmarkshistorien. For de, som har problemer med det tyske sprog, skal det siges, at bogens tyske sprog er ualmindelig let forståeligt, selv for personer med begrænsede færdigheder i tysk.

Kirsten Lylloff

Kjeld Damgaard: Tikøb – Danmarks største sognekommune. Historisk Forening for Espergærde og Omegn. Nordisk Forlag, 2008. 168 s., ill., 230,00 kr.

Historisk Forening for Espergærde og Omegn fylder 50, og den smukke jubilæumsgave i anledning heraf er Kjeld Damgaards gennemillustrerede sognehistorie: *Tikøb – Danmarks største sognekommune*. Og lad det være sagt med det samme: Det er en flot og gennemlayouet bog, Kjeld Damgaard har begået. Overalt ses faktabokse, personportrætter, kortmateriale og mange andre fine læsevenligheder, og det højner i væsentlig grad tilgængeligheden af en udgivelse, som ellers udmærker sig ved et eksplicit lokalhistorisk sigte og et tidsmæssigt efterslæb på næsten to generationer!

For den fine indpakning og det moderne layout kan ikke skjule, at udgivelsen på mange måder virker sent ude – for sent? Ganske vist er bogen en velskrevet tribut til det lokale engagement, folkestyre og hele kommunale væsen i Tikøb, men samtidig gemmer den især afslutningsvis på en lettere resigneret kritik af forløbet omkring den famøse fusion med købstadsstorebroderen Helsingør i 1970. Som Damgård noterer sig: "Hos nogle sidder bitterheden der såmænd endnu", og selv om bitterheden muligvis ikke er forfatterens, så skinner den igennem i hele bogen, som godt kan læses som et langt indlæg for det gamle landsogns selvstændige egenberettigelse.

Når det så er sagt, er det imidlertid vigtigt at fastslå, at Kjeld Damgaard øjensynligt har en del at have sin lokalpatriotisme i. Tikøb sognekommune var således blandt landets 10 største kommuner ved oprettelsen i 1842, og dermed noget større end eksempelvis Roskilde, Vejle eller Viborg kommuner. Ligeledes, og i pagt med kommunens imponerende geografiske og demografiske størrelse, var man særdeles hurtigt ude med bl.a. organiseringen af et dagligt åbent kommunekontor, vederlag til sognerådsformanden samt nedsættelsen af stående kommunaludvalg. Alle var de ny-skabelser som på sogneniveau var helt uden side-stykke, og som Kjeld Damgaard har megen ære af at have påvist.

Og selv om udgivelsen som nævnt nok bærer præg af en vis utilfredshed med den kommunale sammenlægning med den jordhængende nabo, så er forfatteren ikke blind for de fejltagelser og kritisable afgørelser, som naturligt har været en del af også Tikøb kommunes administration. Den kæmpestore Fattig- Arbejds- og Sindssygeanstalt, som kom til at danne skole for senere ligesindede rundt om i Danmark, får også kritiske ord med på

vejen, ligesom det yderst tvivlsomme brandberedskab og det tidlige skole- og biblioteksvæsen også nævnes som en manko ved den ellers eksemplariske embedsførelse. For denne anmelder synes det i hvert fald tydeligt, at skiftende sogneforstanderskaber og senere sogneråd ofte har siddet endog meget tungt på tegnebogen, når der skulle bevilges penge til sociale eller uddannelsesmæssige foranstaltninger.

Tikøb – Danmarks største sognekommune skal bestemt have min anbefaling. Det er sjældent at se en lokalhistorisk udgivelse i så flot udstyr som samtidig komplementeres af en velskreven og vidende tekst, som giver mange og forunderligt forskellig-

artede oplysninger. Gråspurvedrab i 1920'erne, den historiske bilismes ulidelige støvhvirvlen, Holger Drachmanns redningsaktion for biblioteket i Tikøb og sidst, men aldeles ikke mindst, de mange næsten anonyme politikere og embedsmænd, som var Tikøbs kommunale omdrejningsakse, finder alle kvalificeret omtale i denne flotte bog. Der er alt i alt tale om en lokalhistorisk fortælling med både national og, trods alt, aktuel interesse – i efterdønningerne af den seneste kommunalreform, som denne gang gik Tikøb og Helsingør forbi.

Henrik Hvid Dalsnæs

English Abstracts of Articles in the Present Volume of "Fortid og Nutid"

Translated by Jørgen Peder Clausager

Peter E. Nissen:

When Franz Liszt Came to Town

Music and Revolution in Copenhagen in 1841

Franz Liszt's concerts in Copenhagen in the summer of 1841 helped nurse a new concert culture in Denmark. Concerts were inserted in a revolutionary context, and the contemporary Danish press experimented with the review genre in order to further a modern democratic development. Through an analysis of the reception of Liszt it is demonstrated how his visit served to develop a modern international music criticism in this country. It becomes clear that the reviewers of the time cast sidelong glances at foreign experiences in order to orient themselves.

Jesper Nielsen:

From Huitzilopochtli to Fisle Pusle

About an Aztec God's Way to Denmark

The article describes how one of the most important gods of the Aztecs, the war and tutelary deity Huitzilopochtli, was perceived, spoken about and pictured by Spanish missionaries in 16th Century Mexico, and how the name Huitzilopochtli in various variants was subsequently used as a synonym for the devil, Satan and pagan gods and spirits. In this way, the outlandish-sounding name, now most often rendered as Vitzliputzli, Fitzebutze or Fisle Pusle, was brought into the languages, literature and culture of Northern Europe, including Denmark. Here, it has been used in connection with puppet plays and toys and as the name for the small helpers of the Bornholm troll Krølle Bølle.

Medvirkende ved dette nummer

Anders Dalsager, f. 1979, BA, projektansat museumsinspektør, Billund Museum.

Henrik Hvid Dalsnæs, f. 1974, cand.mag., adjunkt, Vejle Handelsskole.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker, Landsarkivet for Fyn.

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., seniorforsker, Rigsarkivet.

Per Ingesman, f. 1953, dr.phil., lektor, Afdeling for Kirkehistorie, Aarhus Universitet.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, ph.d., arkivar, Landsarkivet for Nørrejylland.

Vibeke Kaiser-Hansen, f. 1974, cand.mag., dokumentationskonsulent, LEGO System A/S.

Kirsten Lylloff, f. 1941, cand.mag., ph.d., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Mette Tapdrup Mortensen, f. 1975, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet og Den Gamle By i Århus.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør, Nordjyllands Historiske Museum.

Jesper Nielsen, f. 1972, cand.mag., ph.d., adjunkt, Afdelingen for indianske sprog og kulturer, Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet.

Peter E. Nissen, f. 1976, mag.art., forskningsbibliotekar, leder af musikafdelingen, Syddansk Universitetsbibliotek.

Ebbe Nyborg, f. 1950, cand.mag., redaktør, Danmarks Kirker, Nationalmuseet.

Morten Pedersen, f. 1973, ph.d., museumsinspektør, Nordjyllands Historiske Museum.

Niels Bo Poulsen, f. 1968, ph.d., chef, Center for Militærhistorie, Forsvarsakademiet.

Jacob Ørnbjerg, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen. En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk. Nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler bør ikke være længere end 20-25 A 4-sider og bedes skrevet i pkt. 12 med halvanden linies afstand. Debatindlæg bør ikke være på over 12 sider. Alle artikler forsynes med en kort manchete, hvori artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Desuden skal artiklen/debatindlægget være forsynet med en kort forfatterpræsentation.

Gældende retskrivning skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendte, bør forklares første gang de optræder.

Citater sættes med citationstegn og i kursiv. Er citaterne hentet fra fremmedsprogede værker, oversættes de til nudansk, evt. med en henvisning i en fodnote til, at det er forfatterens oversættelse.

Artikler bør – så vidt muligt – være skrevet i Microsoft Word.

Notehenvisninger foretages ved tal, som sættes højt hævet over linien, og altid efter evt. tegnsætning. Noterne sættes som slutnoter i en mindre punktform. Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- og kildehenvisninger. Disse skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og det anvendte kildemateriale.

Forfatteres navne og titlerne på den anvendte litteratur skrives altid fuldt ud første gang de nævnes. Herefter kan der foretages forkortelser og henvises til den note, hvori den fulde reference optræder. *Fortid* og *Nutid* anvender ikke litteraturoversigter.

Artiklerne forsynes med illustrationer. Det er op til forfatteren at komme med et udspil til, hvilke illustrationer der skal benyttes. Ligger man selv inde med billedmaterialet, kan der, ved artiklens fremsendelse, medsendes en fotokopi eller en indscanning af illustrationerne, med reference til, hvor originalen findes, og hvorledes den kan revkvireres eller evt. scannes fra originalmaterialet.

Indhold

Artikler

- Peter E. Nissen: Da Franz Liszt kom til byen 3
- Jesper Nielsen: Fra Huitzilopochtli til Fisle Pusle 23

Debat

- Mette Tapdrup Mortensen: Vinkler på forholdet mellem land og by igennem 2500 år – en konference-rapport. 37
- Morten Pedersen: Industrikulturens År 2007 49

Anmeldelser

- Per Andersen, Mia Münster-Swendsen and Helle Vogt (eds.): Law and Power in the Middle Ages (Per Ingeman) 61
- Jan Friederich Richter: Claus Berg (Ebbe Nyborg) 62
- Lars Bisgaard, Jacob Isager og Janus Møller Jensen (red.): Renæssancen i svøb (Jakob Ørnbjerg). 63
- Ole Degn (red.): Vor gunst tilforn (Steffen Elmer Jørgensen) 65
- Willy Frendrup: Den katolske kirke i de danske tropekolonier (Erik Gøbel) 66
- Henning Pedersen (red.): Da spaniolerne kom (Henrik Gjøde Nielsen). 67

- Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling : Fattiggårde på landet i Sønderjylland (Peter Fransen) 68
- Anna Jansdotter og Yvonne Svanström (red.): Sedligt, renligt, lagligt (Vibeke Kaiser-Hansen) 69
- Jonas Schultz Thygesen og Martin Bo Nørregård (udg.): Kun legetøj i deres hænder (Henrik Gjøde Nielsen) 71
- Morten Pedersen and Caspar Jørgensen (eds.): Modernism and Rationalization (Anders Dalsager). 73
- Arne Strøm: Onkel giv os brød (Niels Bo Poulsen) 74
- Karl-Georg Mix: Deutsche Flüchtlinge in Dänemark 1945-1949 (Kirsten Lylloff) 76
- Kjeld Damgaard: Tikøb (Henrik Hvid Dalsnæs) 77

- Abstracts 79

- Medvirkende ved dette nummer 80